

В. ПІДМОГИЛЬНИЙ

ПРОБЛЕМА ХЛІБА

ВИДАВНИЦТВО ПИСЬМЕННИКІВ

В. ПІДМОГИЛЬНИЙ

ПРОБЛЕМА ХЛІБА

ОПОВІДАННЯ

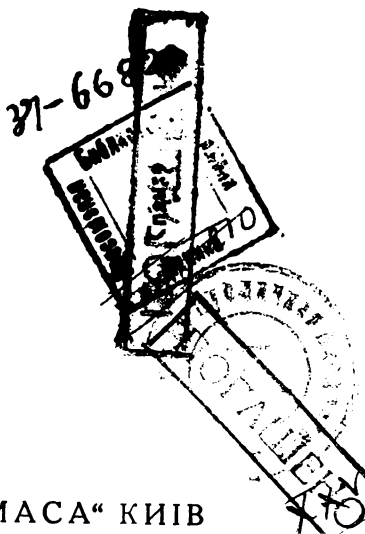
В-ВО „МАСА“ КИІВ

[891.79]

В. ПІДМОГИЛЬНИЙ

ПРОБЛЕМА ХЛІБА

ОПОВІДАННЯ

В-ВО „МАСА“ КИІВ

Друкарня Київської Філії Книгоспілки
вул. Свердлова, 8.—Зам. № 1081.
Київ. Окрліт № 2942
Тираж 3.000
1927.

ПЕРЕДМОВА.

Євгенові Плузнику.

Любий друже, в одному з своїх листів, що хоч на мить, хоч ілюзорно відновлюють мені Вашу, тимчасово через просторінь втрачену, присутність, Ви зазначили, що час-би вже мені взятися писати так, як я мусів-би відповідно до своєї вдачі, тоб-то з усім спокоем і всією серйозністю, такими невластивими мені в житті. І я визнаю Вашу пораду за цілком слухну, але хочу її потвердити й власними міркуваннями, бо ніяка чужа порада, навіть така цінна, як Ваша, не може стати провідною в житті, коли індивід не поставить її на підвалини власної побудови, зробивши її, отже, порадою самому собі.

Ви чудесно знаєте, що в своєму житті я роблю досить дурниць, щоб його можна було назвати легковажним. Проте, я виправдую себе цілком, і то не тільки тому, що виправити себе так важко, як і стати вродливим, але й глибшими міркуваннями, що я силкуюсь покласти їх в основу свого світогляду. Я дозволяю собі поділяти людей що до дурниць на три категорії, залічуючи себе до останньої, тоб-то до довершеної. Я взяв не більше категорій, бо число три єсть, як показує практика людської думки, цілком достатнє, щоб охопити всяку різноманітність явищ. Досить

згадати троїстість божества в релігіях, славетну Гегелеву тріяду, три ступні спізнання в Конта і три відміни ілюзії в Гартмана, щоб відчути певність саме на цьому шляху. Отже, до першої категорії я зараховую осіб, які знають, де дурниця, і не роблять її—це люди нудні; друга категорія має в собі осіб, що не знають, де дурниця, і роблять її—це люди нерозумні; і, зрештою, третя категорія, яку я особисто прикрашую своєю приналежністю, це люди, що знають, де дурниця, і її роблять—це люди мудрі.

Все це було б тільки моєю особистою справою, коли-б легковажність у житті не схилила мене до виключної серйозности в письменстві. Я певен, що цього твердження міг-би Вам і не в'ясовувати, проте скажу кілька слів більше ради власної втіхи, ніж щоб Вас повчати, і це зробити мені то приємніше, що я матиму нагоду згадати двох людей, усім відомих і вартих якнайглибшого довір'я. Один філософ довів у „Метафізиці кохання“, способами суто філософськими, що в коханні людина прагне себе доповнити психично й фізично, тоб-то всім худим призначено грубу пару, всім добрим — лиху, вродливим — бридку, і розумним дурну. Дарма що в житті цей прекрасний своєю простотою і зручністю принцип аж надто часто похитується, ми мусимо припустити, що, у всякому разі, помиляється не філософ, а ті жалюгідні люди, що ради власної втіхи егоїстично порушують витончені побудовання мудреців. Визнавши це безперечне твердження, я звертаюсь до другого авторитету, що хоч і поступається тому філософові глибиною думки, зате вигідно переважає його глибиною сміливости—це той поет, що в своїй славнозвісній

автобіографії довів власним прикладом, що творчий акт психично цілком тотожний із актом статним. Почуваючи, що йому можуть не поняти віри в такій важливій справі, поет підпирає цю правду експериментальними даними, і найголовніше—фактом піднесення температури в обох разях. Дивуючись на здібність дослідника добирати найістотніших характеристик для явищ різного порядку, я разом з тим почуваюсь до обов'язку висловити йому співчуття за його зречені досвіди, хоч і не знаю, в якому з двох разів міряння температури треба йому співчувати більше.

Сподіваюсь, що Ви ще тримаєте керівну нитку мого міркування, що його можна оглядно висловити таким силогізмом: в коханні людина себе доповнює (філософ); кохання¹⁾ тотожне з творчістю (поет); в творчості людина себе доповнює (мій висновок).

І цей мій обов'язок доповнити себе серйозністю в письменстві має виявитись насамперед в одкиданні сюжету. Ох, цей хвальний сюжет і не менше славетна фабула! Чи не в катастрофічному прагненні сучасного читача до легкотравности й забавности бере свої коріння ця непевна пара? Його рація, і читач може бути псевн, що його вимоги задовольнять—він споживач, він куцує.

Але я не можу визнати рації тим професорам, що з глибокодумним спокоем, і тим їхнім молодим учням, що з юнацьким запалом виступають на шпальтах наших журналів безогляд-

¹⁾ Не треба бентежитись, що філософ говорить про кохання, а поет—про статний акт. Тут позначилася не різниця розумінь, а різниця діб, коли наші авторитети жили.

ними антрепренерами цієї справи. Я не можу визнати рації тим письменникам, що свої шукання кінчають на фбульних цукерках,—однословно, я боюся, щоб уся наша література не почала бити в один фбульно сюжетний барабан.

А ця небезпека єсть, і, я думаю, Ви, друже, розумієте її обсяг, коли на чолі нашої пригодно-фантастичної школи стоїть колишній символічний поет, колишній футурист, панфутурист і комункультовець, агроном, фельетоніст і редактор—воістину, що йому втрачати, крім своїх кайданів? Ви розумієте міць цього виру, коли письменник, сміливий новатор, гострий виявник міщанства і сумовитий співець бур'янів революції опублікував початок роману, де ми можемо припустити стільки-ж фбульної екзотики, як і в його назві? І як мені не боятися, коли навіть він стає подібен на коня Буцефала, що зрадив би свого великого господаря і запрягся-б у дроги „Ларка“, змінивши остроги на звичайнісінький батіг?

І то радісніше мені почувати, що ця навала не може мене торкнутися жадним способом. Я певен, що ніколи не писатиму ні фбульних, ні сюжетних творів, уже хоч-би тому, що їх писати не вмію. Отже, можу матися цілком спокійно, бо застрахований від небезпеки так певно, як людина, не маючи черевиків, проти мозолів. Але смішно було-б мені тільки на це спиратись, даючи змогу іншим виставити мій авантурний імунітет звичайною ганджею і невправністю. Тому я пішов випробуванням людським шляхом у цьому питанні, тоб-то обгрунтував спочатку свою притаманну властивість логично і силогічно, далі принизив протилежний погляд і відзначив його

хиби, тим виявляючи свою перевагу, заплямував міщанство, зневажив противника і таким способом високо підніс свою думку, загрожуючи заперечити поступовість тих, хто її не поділяє. Це-ж золоте правило—твердити, що те, що я можу, всі мусять навчитися могти, доводити свої погляди, як єдино можливі, й робити з власного прикладу правило для людськості.

Коли-б я писав ці рядки не Вам особисто, любий поете, то оздобив-би їх невеличким ферверком із латинських, грецьких і санскритських цитат,—але я знаю, що Ви не перехильник піротехники.

Гурзуф, 1926.

СОНЦЕ СХОДИТЬ.

Іду поважний і мрію про щось ..
Про поділ земельної ренти.
А навколо грають, пустують дурні весновії
І сміються з мене, інтелігента.

М. Йовансен.

Повітовий учительський з'їзд кінчався. В останній промові голова з'їзду казав про матеріальну скруту, боротьбу й революційний запал. В залі було душно й накурено. Обличчя огорнув сизий димок, у відчинені вікна дихало сонце й торохкотіли повозки.

Володимир Петрович сидів скраю біля стінки, поклавши руки на коліна. Він був неуважний, часом заплющував очі, і йому здавалось тоді, що він їде на тих повозках, що торохкотять на вулиці. Коли голова почав про революційний запал, Володимир Петрович мимоволі прислухався й посміхнувся—таке далеко було те слово: запал. Він хотів уявити це слово—яке воно є? — і самому було чудно з своєї праці.

Потім устали всі й проспівали Інтернаціонал з Заповітом. Володимир Петрович почекав, поки вийшли передні, та й собі вийшов із будинку Наросвіти.

Дружина Володимира Петровича повернулася сьогодні вранці з спекуляції, привезла борошна й сала. Він натягнув картуза й пішов додому,

але коло ганку його взяв під руку вчитель, Павлусь—так його звали за молоді літа.

— Нам по дорозі?—спитав він

— По дорозі,—відповів Володимир Петрович.

Павлусь був у білій сорочці з розстібнутим коміром. Виступала дужа, засмагла шия, рукава сорочки закасано по лікті — і руки так само засмагли. Павлусь ходив що-дня до річки купатись і лежав на сонці.

Вечір був близько. Про нього шорохтіли дерева на пішоходах й тіні, що простяглись через вулицю. Щоб Павлусь не подумав чого, Володимир Петрович сказав:

— Ну, от і з'їздові кінець... Три дні одсиділи. Гм... Приїхали з сіл, і всі в одне — матеріальне становище.

Павлусь провів рукою по чубові — він без шапки ходив:

— Тепер скрізь про це. Зголоднів народ... Я не прощаюся, ввечері завітаю. Всі будуть?

— Напевно.

Володимир Петрович засунув руки в кешені й далі пішов сам.

— Чом-же тобі не завітати, коли ти цілуєшся з мою дружиною? Гм.

Володимир Петрович мав приміщення неподалік. Він наймав три кімнати й город з половини. Подвір'я було велике, високими штахетами огорожене. Коли Володимир Петрович проходив повз нього, над штахетами видно було тільки саму його голову. Дружина колись казала, що здається, ніби голова та сама собі суне над парканом.

Хлопчик гуляв у дворі з старим собакою. Побачивши батькову голову, він гукнув:

— Папо, папо!

Володимир Петрович хотів посміхнутись. Але посмішка не дійшла йому до обличчя—воно лишилося сухе, притомлене, чоло в зморшках, вуса звисали.

Володимир Петрович переступив хвіртку, хлопчик був уже коло нього.

— Що, Дмитрику?

— Мама пішла до сусідів, а тобі сказала принести води.

Дмитрик оповив рукою його ногу.

— А я на Сірка шлейку зробив!

— Гм...

Володимир Петрович раптом пішов, Дмитрик трохи не впав. Вода! Ця проклята вода, що треба наносити ввечері до хати! Брати коромисло на плече, цеберки брязчать, наче сміються, що їх колишній директор гімназії несе! Сам знає, що води треба, нема чого нагадувати!

А проте він тільки на мить спалахнув. Воду носити й самовара гріти — то його обов'язок. Обов'язок невеликий, бо його годує дружина. Вона їздить десь, спекулянчить, а він споживає. Прекрасне становище! Ніби апаш на утриманні в повії. Та й не апаш навіть.

Він узяв у сінях прилади на воду, вийшов на ганок і спинився.

Літній вечір падав швидко. Сонця вже не було. На землі розляглися сірі тіні й сягнули серпанками до неба. Разом із тіннями котився вечірній сум, стелився холодним мереживом на вулицю й на душу. Сонце повело з собою сміх за далекий обрій, і земля лишилась, як випитий келих.

Темнішало. Володимир Петрович узяв коромисло на плече й пішов. Дмитрик чекав його біля хвіртки з цяцьковим цеберцем у руці.

— І я піду по воду,—серйозно мовив він,—
тобі важко.

Батько торкнувся рукою його голови:

— Мій хлопчику!

Вікна розчинено, каганець над столом миготів під подихами ночі. Біля столу господар, Володимир Петрович, і гості його: пан Каземир, поштовий урядовець з лисиною й білим комірцем, залізничий контролер Іван Данилович з поважними рухами, та жвавий, хоч і сивий, домовласник Гриць Панасович у сурдугі й полатаних штанях. Павлусь сидів біля господині, гортав їй ноти. Пані Оксана грала. М'які, тихі звуки злітали з-під її пучок, розцвітали в повітрі і в'яли.

Малий Дмитрик сидів у темному кутку на канапі. Надворі поночі, і Сірко вже спить. У папіній кімнаті є багато книжок з малюнками—там теж темно. Каганець блимає, і хочеться плакати.

Біля столу розпочинається гра. Її звуть „Трік-трак“ чи инакше: „Тихше їдеш, далі будеш“, „Eile mit weile“, „Festina lente“. Гуляють на пари—Володимир Петрович з паном Каземиром, а залізничий контролер з Грицем Панасовичем. Починає той, хто викине шістку. Перший викинув пан Каземир. Він урочисто промовив:

— Będziemy następować!

Така була умова, щоб кожний розмовляв рідною мовою.

Пан Каземир викинув ще й другу шістку; він важливо звернувся до Володимира Петровича:

— Pan nigdy nie będzie żałował, że jest w spółcie z polakiem...

— Добре-ж вам, як вас Франція підтримує,— зауважив Іван Данилович, — а спробували-б ви, так як ми—без нікого!

— Ой, їх Франція підтримує, та ще й як!— швиденько озвався Гриць Панасович.

Бойовисько розгорталося. Володимир Петрович посував фігурки, а часом гмукав, коли йому треба було бути вдоволеним чи навпаки. Пан Каземир завзято, але стримано гукав:

— *Bedziemy następować!*

Іван Данилович повагом собі провадив:

— Ну й що з того? Ваша зверху? Так ми почекаємо... Нам не звикати, ми спокійненько. Я, як був за мирового суддю, так не думав, що паротяги доведеться з-під споду чистити. А було! Заізієш під паротяг, сопеш там, а ще прийде який чорт і кричить: „Ану, ти там, повертайся, стерво“...

— Іван Данилович,—озвалася пані Оксана,— які вирази!

— Та ви далі слухайте. А потім я вже коло паротягу стояв, а хтось чистив. Моя черга була кричати. І підлоги по шпиталях мив... „Нетрудовой элемент“... Мив. А воно потихеньку, помаленьку—та й не те! Хто вмів чекати...

— Ой, обридло вже чекати! — гукнув Гриць Панасович.—Чекаєш, як той дурень!

— *Zaręwniam rana*, — твердо мовив пан Каземир,—*że Europa nigdy nie rozwole!*...

Іван Данилович збив фігурку й вдоволено засміявся:

— Та що там ваша Європа!

— О, Європа!

Пані Оксана взяла повний аккорд і заспівала. Її голос був чистий і дзвінкий. Він гостро зні-

мався догори й звідти падав оксамитовим зерном у сині вікна.

Всі слухали. Дивно було, що, сама маленька, пані Оксана має такий пружний голос. Дивно було, що в її маленьких грудях таїться така жага.

Пан Каземир ввічливо шепотів:

— Рієкпа рієśń... Nadzwyczajne wykopanie...

Володимир Петрович зблід — він боявся дружинного співу. То був виклик йому. Пристрасна пісня мертвила його, як жалібний марш.

Коли пані Оксана кінчила співати, її поплескали. Дмитрик підвівся з темної канапи й приступив до батька.

— Папо,—спитав він,—чого той звір великий, слів, не живе в нас?

Володимир Петрович хмуро відповів:

— Холодно в нас...

Пані Оксана витягнула вгору руки й сказала:

— Час уже ужинать... как ви, панове?

Всі ввічливо примовчали. Пані Оксана проспівала:

— „Найкраща птиця — ковбаса“... Тільки, панове, этой птїци—немає. Єсть сало.

Вона вийшла. Павлусь підвівся з стільця, що коло піано, і ходив по кімнаті великими кроками. Йому пощастило тут, на очах у всіх, двічі поцілувати пані Оксану в шию.

Грати кінчали. Іван Данилович бережно складав „Трік-трак“ у скриньку. Це завсіди Іван Данилович робив. Він перший догадався взяти „Трік-трак“, як цікаву гру для дорослих.

— Ех, жити тошно,—зідхнув Гриць Панасович.—Ідіть у повстанці, Павлусю...

— Я вже навоювався, — загадково відповів Павлусь.

Пані Оксана повернулася з великою сковородою, де танцювало сало з цибулею.

— Прохаю к столу!

По вечері прощались. Павлусь робив римський уклін, а пан Каземир цілував пані Оксані руку. Володимир Петрович провів гостей у сіни, а коли вернувся, пані Оксана позіхнула й промовила:

— Спать, Володю? Мітя, марш, роздівайся!

Дмитрик скривився й заплакав:

— Я не хочу... спати...

Він плакав глибоко, не по-дитячому тужливо. Він ніби відчував нудьгу нерухомої ночі й кволого світла каганця.

Володимир Петрович схилився коло нього:

— Цить, Дмитрику! Лягай, усі сплять...

Він відніс сина в ліжку, а сам повернувся до темної хати — пані Оксана забрала каганця в спальню. Зачинив вікна, потім пішов засувати двері. Він навмисне робив це поволі, щоб не бути в спальні, поки роздягається пані Оксана.

Володимир Петрович прокинувся рано. Він заклав під голову руки й лежав. Кожен день він зустрічав з невиразним страхом. Не тому, що наступний день міг щось змінити в його житті, а тому, що цей день буде подібний до всіх минулих.

Найстрашніше було те, що Володимир Петрович, дорослий здоровий чоловік, утратив вплив на життя. Воно точилося по-за ним, лишаючи йому тільки дивуватись та смутніти. Життя складається з двох сил: великих обставин і маленького „я“. Маленьке „я“ робить людину ча-

стиною великих обставин життя. Хто має „я“, рівне нулеві, той не живе, а додається.

Володимир Петрович почав одягатися. Він мав нагріти самовара з таким обрахунком, щоб був готовий, коли прокинеться пані Оксана. Потім принести палива до кухні. На цьому й кінчались тимчасом його обов'язки: вода, самовар, дрова. А от пані Оксана має придбати кабанця — тоді треба буде ще кабанця доглядати. Колега Володимира Петровича, росіянин і великий гумориста, часом казав про себе:

— Когда то я был порядочным человеком, а тепер состою при жене и корове.

Володимир Петрович пішов на город. Город був великий і нагадував чемні урочисті збори. Зійшлася сюди й рядком сіла головаста капуста, картоплиння прибралося рожевим цвітом, натовпом стояв горох і поважно червонів перець; огірки стелилися зеленим хутром, а поміж ними виставила свої списи цибуля й пишалися з свого бадилля сердиті буряки. Навкруги, на варті почесній, стояли листаті сонячники, підвівши важку голову до сонця. І було дивно, що з чорної землі виростає поруч картопля й горох, що кожне вміє взяти з неї потрібний пожиток.

Володимир Петрович любив город — він сам скопав був його напровесні, сам посадив; він дав жити кожному стовбурцеві, і всі вони були йому рідні. Його душа боліла за кожен зів'ялий лист. То дарма, що половину врожаю треба буде віддати господині цього двору — тут було спокійно, тут так тихо відбувались таємниці життя у кожній бадиліні, що й людська душа спочивала. І цього досить.

А ввечері гості не зібрались. Іван Данилович поїхав контролювати поїзди, а без нього не грали. „Трік-трак“ без Івана Даниловича втрачав свою запашність і смак.

Павлусь прийшов. Він розповідав і напружував свої засмагли руки. Напились мутного чаю, настояного на вишневих паростках, і пані Оксана сказала:

— Ти, Володю, мабуть будеш писать?

Павлусь зробив римський уклін Володимирові Петровичу й пішов з панією Оксаною гуляти.

Володимир Петрович теж вийшов і сів на ганкові. Найменшу охоту він мав писати підручника, що розпочав був. Цей підручник обернувся в якесь прокляття для нього. Пані Оксана визнала за найзручніше приносити себе в жертву підручникові.

Раптом щось дико рвнуло коло Володимира Петровича. аж він стевуся.

— Як ти мене злякав!

Біля господаря стояв пес Сірко й, лащучись, вив. Це був старезний собачисько; він шкутильгав на трьох ногах і вже не гавкав, тільки вив.

Прийшов і Дмитрик, що гуляв із Сірком. Він притулювся до батька й заскиглив:

— Папо, мені нудно... Шлейка порвалась...

Найболючіша рана Володимира Петровича був син. Серед родинної брехні й батькової розгубленості Дмитрик виростав нервовий, задуманий. Ось він сів коло батька, зліг йому на коліна, заснув. І за всі обов'язки перед ним Володимир Петрович міг тільки гладити його по голові.

Вечір хмурнішав, землею ходили вітерці. Серед тиші поволі минав час. Володимир Петрович отак ввечорами думав про те, що життя стало

инше. І це єсть причина причин. Не можна продовжувати, треба починати. І то поки не прийшла зима. Зими Володимир Петрович боявся — йому здавалось, що вона вкріє і його намороззю, як дерево, де схолонуди соки.

Коли фактично встановлено, що на городі хтось вночі копає картоплю, пані Оксана сказала:

— Володю, коли он покрадьот усю картоплю, то чим же ми кабанця будем кормить? Надо стерегти.

На Сірка покладатись не можна було. Сам Володимир Петрович мав сторожувати. Ввечері він узяв ціпок, накинув на плечі старе пальто й вийшов на город. Там, аж над парканом стояло три дуби. Під їхньою тінню поросла буйна трава й колючі будяки. Це було вигідне місце для сторожі, і Володимир Петрович тут засів.

Спати не хотілось. Незвичайні обставини, прохолода в бур'яні, ціпок поруч — змушували серце часом кидатись, як у мисливця на полюванні. Гаснули вогні будинків, одинока ознака минулого дня. Земля заснула міцно, без снів.

А потім над обрій зійшов місяць і вкрив землю блискучою ковдрою. Все потяглося м'яко від місячного дотику й поклато поруч себе легеньку тінь.

Пройшли останні люди. Володимир Петрович стежив за ними з-за бур'янів. Ті люди видавались далекими чужинцями, легенькими утворами ночі й заколисаної землі.

Потім довго нікого не було. Аж ось підтюпцем через вулицю пробіг цуцик, назустріч другий, понюхали одне одного, почаклували хвостами і,

мов змовившись, побігли далі вкупі по срібному піску. Ці цуцики були такі нереальні, як герої кінематографічного фільму. Дитяча веселість опанувала душу, ніби все навкруги було тільки прекрасні цяцьки й тонкі механізми.

Володимир Петрович згадав свою молодість. Вона була подібна до молодости всіх інших людей—там була наука, кохання, пиво, ідеї і звичайні думки про те, що він житиме не так звичайно, як інші. Було багато дилем, вагань, кардинальних питань і запалу їх розв'язати, а потім життя все це заспокоїло. Життя вмів поставити навколішки.

Та це між иншим. Тиша й мерехотіння зір підносили його. В сонному царстві міста він відчував своє просте минуле, як знайдений скарб. Він заплющив очі й дихав частіше. Кожен струмок нічної теплої вогкості навіював йому жадоби. П'яні язички почали жалити його. Він схвилювався, згадавши жінок, що кохав був, бо в жінці чоловік спізнає світ і себе.

Раптом крикнув півень і звідусюди озвались йому шантеклери повітового міста. Володимир Петрович розплющив очі—ніч узялася вже сіриною, трава була вогка й повітря холодне. Було свіжо й бадьоро, у блідій далечі вчувалось передранкове тремтіння природи. Його очі були примружені й квітки весни не зів'яли ще в його душі. Володимир Петрович підвівся.

Тут він побачив, що злодій прийшов тільки над ранок. Злодій був так близько, що Володимир Петрович, два кроки зробивши, схопив його ззаду за руки й стиснув. То була жінка. Коли вона повернула до нього злякані очі, він побачив, що жінка була вродлива.

Вона прошепотіла:

— Пустіть, не бийте...

Він не слухав її. Він стиснув її й захоплено поцілував у розтулені, щоб просити, губи. Вона пручнулась і вирвалась, охоплена інстинктом самозбереження. А коли глянула на його розкуйовджену постать у купоному пальті, то засміялась і мовила, заспокоївшись:

— А вже й старий...

Він мовчав. Тоді вона взяла свого кошика з накопаною картоплею, мовила—спасибі!—і зникла за парканом.

Володимир Петрович стояв серед городу. Просто перед ним танула сива мгла й у первісній величі сходило сонце.

1924.

„ТРЕТЯ РЕВОЛЮЦІЯ“.

Було коло першої години ночі. Ксана, схилившись на довге підвіконня, часом торкаючись чолом холодного скла, дивилася в сіру далечінь, де лунали такі дивні, страшні, а вже звиклі звуки. Бій ближчав. Прозоре стукотіння кулеметів, безладна трискотнява рушниць, раптові вибухи шрапнелів, що недавно ще були мов марево невиразне, сунули й облягали місто. Несподівано знімались ракети й осяювали на мить небосхил. Потім важко били гармати.

Ксана дивилася на рівну вулицю, що простягалася туди, до стрілом напоеного мороку, і на будинки, що скам'яніли вздовж неї. Ксана думала: у тих будинках поховалися, прищулилися по льохах люди, залякані, тривожно чекаючи. І може тільки хто, цікавий, хоробрий, чи хороброго вдаючи, дивиться, слухає, як от вона, примарного бою.

Раптом десь зблизька розітнувся постріл. Ксана відсахнулась.

— Може ходімо?—почула вона коло себе.

Це Андрій Петрович. Ксана простягла йому руку й промовила:

— Ще трохи... ще безпечно..

Андрій Петрович знову заходив по хаті.

Ксану вабив бій. Ще й місяць чи буде тому, вона теж, мов стара пані грому, жахалася пострілів. І на селі, де жили вони, бої видавалися

ще страшнішими. Тоді чоловік цілував її, а вона таки боялася. Вона питала:

— Що буде, як прийде Махно?

Він сміявся:

— Лікуватиму його молодців.

Махно прийшов і розстріляв її чоловіка. Десь за селом, уночі.

Бій був уже в місті. Луна несла постріли по-під самі вікна, земля стугоніла, приймаючи гарматні набой.

— Партія білих з чорними кінчається на користь чорних,—промовив Андрій Петрович.

Ксана мовчала. Вона стелила свої думки туди, де танцювала смерть. В пострілах вона вчувала симфонію смерті. Бій—це музика, це залізна оркестра. Вона уявляла собі степи. На високій, давезній могилі стоїть смертельний диригент. Це Махно. Який він? Бо він убив її чоловіка.

І от, піддавшись гарячій навалі жалю, Ксана заридала. Вона на всю глибину відчула жах долі й неблагаянність боротьби, що точилася, все осторонь захоплюючи й ламлючи.

Андрій Петрович взяв її за руку й силоміць повів з темної кімнати.

— Годі, годі,—казав він,—бачите, куди доводить хоробрість.

Стрілянина розлягалася невидною куравою десь зовсім близько, ніби стріляно раптом з-за плеча; над головою, зідхнувши, розпадались прапелі, будинки нервово кидались і трипотіли.

Андрій Петрович звів Ксану сходами до льоху, де сиділа родина. Тут, під землею, у світлі по-дохливого каганця, бій озивався притлумленим грюкотом. У цій напівтемряві, невизначні тіні від себе кинувши, збилися люди.

Худий чоловік, урядовець пошт і телеграфів, господар помешкання, глянув на Андрія Петровича з німим питанням.

— Махно,—відповів той.

— Махнівці взяли!—верескнула дружина урядовцева в пальті, закашлявшись з важкої вогкості повітря. Її змучили безсонні ночі, на обличчя лягли темні зморшки, очі знеслилі від чекання.

Ксану посадовили на дзиглику коло каганця, і вона сиділа, схиливши голову. Її коса, звільнившись від прищипьок, тихо всунулась і звисла поруч.

На хвилю всі змовкли. Постріли рідшали, вщухали. Гімназист 5-ої класи Колька, використавши тишу, заявив про своє невдоволення.

— От бачиш, мамо, їх і не вбило. А мене не пустила.

— Мовчи!—гукнула на нього мати.—Ти варвар! Ти мучиш мене!

— Дядьку Андріє,—казав Колька далі, на неї не зважаючи,—знаєте, скільки раз стрельнули? Я підракував з нудьги. Сто трицять вісім! Грубо, правда?

Мати схопила його просто за обличчя й шарпонула:

— Ти ізверг! Ти душу мені виймаєш!

Колька, приглажуючи волосся, тихо скаржився дядькові:

— Малда боїться, а на мені зривав. Треба терпіти.

Бій кінчився. Каганець жалібно миготів.

— Ходімо, ходімо нагору,—положливо казала Марта Данилівна, господиня,—погано як вони знайдуть нас тут...

Колька повагом пішов попереду. Андрій Петрович з господарем узяли на руки Ксану—вона заснула.

Каганця поставили в кімнаті за шафою, щоб не видно було світла крізь віконниці. А не спав ніхто. Говорили пошепки, ступали навшпиньках. Господиня Марта Данилівна нервово посміхалася й улесливо питала Андрія Петровича, себе заспокоюючи:

— Та хіба ми буржуї? Вони теж розуміють, де буржуї. Гриша двадцять років служить...

Часом вона обурювалась на дружину:

— Чого ти мовчиш і ходиш? Ти душу мені виймаєш! Господи, що ти за людина!

Колька вартував біля вікна, дивлячись крізь щілину, і вряди-годи урочисто промовляв:

— П'ятеро... в рушницями... Звернули за ріг...

Він почував себе прекрасно й вигідно, виконуючи цей обов'язок: всі до нього прислухалися й мама не гдірала його по-дурному.

Раптом він гукнув:

— Трое! До нас! Уже на сходах!

Він не стримував свої радості й бігав по хаті.

Цієї хвилини постукано. Колька метнувся відчиняти, але мати дала йому потиличника й пішла сама. Вона певна була, що повинна це сама зробити, зустріти, як господиня, і її серце, крім смертельного жаху, мимоволі сповнялося покірним, ба радісним почуттям перед переможниками, що їх не судять.

Поеднавши всі сили, вона ласкаво, кокетуючи трохи, спитала:

— Хто там?

— Одчини. Махнівці, буржуйські звірі,—відмовив грубий голос.

Вона відімкнула, приговорюючи:

— Заходьте, заходьте! Колько, неси світло! Каганець у нас...

Вони недбало ввійшли, тягнучи свої рушніці—трое хлопців у кожушанках, у великих, болотом закаляних чоботях. Серед пільми вони здавалися великі, волохаті. Спинившись на порозі кімнати, один вимовив голосно—а всім після шепотіння й обережних кроків здалося, що він гукнув:

— Світла, лампу!

Він не хотів уступати до великої напівтемної кімнати, де каганець освітлював по кутках нерухомих людей.

Лампа була № 20, з гасом, на свято впорядкована й прихована. Вона довго блимала, не запалювалась, розкидаючи по стінках миготливі плями. І відразу зяснила. Тоді махнівці заврушили і ввійшли до кімнати. Їхні обличчя були давно неголені, м'ясисті, і з них пашив спокій і сила села.

— Сідайте, сідайте...—Марта Данилівна тягла їм оббиті оксамитом крісла, красу свого мешкання.

— Їсти!—сказали.

Їм дали холодного кулішу, огірків, капусти. Вони глянули й один сказав:

— Оце! Ні, ви дайте нам того, що пани їдять.

— Які ми пани? От, дивіться,—Марта Данилівна сміялася, вдаючи здивовану, й показувала на ногах старі черевики.

— У городі всі пани,—впевнено відповів махнівець.

Гнітюча увага й нашорошеність панували в хаті. Лямпа № 20 весело пихкала, набираючи дедалі більшої сили й яскравости. Махнівці подзьобали з відомою неохотою капусту й закурили. Марта Данилівна з острахом почувала, як щораз більше тремтять її ноги, але посмішка й готовність служити не сходили з її потомленого, пристареного обличчя. Вона промовила:

— А ви, мабуть, заморилися... Воювати важко, можуть убити...

Кольці здалося, що вони вже відходять мають, і він похапцем запитав:

— Ви не можете сказати, який батько Махно? Високий?

— А ти що, розвечик?—похмуро посміхнувся вузьколобий, з патлатим волоссям хлопець.

А мати вже потягла Кольку в куток і там термосила.

Андрій Петрович присунувся до них і запитав:

— Ви з села?

— З села,—неохоче відповів патlach.

— Який у вас програм?

Махнівці презирнулись.

— Такий програм, щоб знищити панів.

— А потім?

— Як знищимо,—тоді побачим.

Розмова їм не подобалась, вони встали й узяли рушниці.

— Гроші миколаївські є?—раптом спитав патlach.

— Миколаївські давно вже перевелися,—весело відповів Андрій Петрович.

— Ти, стерво панське, тобі кажу—давай гроші!—гукнув махнівець і підніс рушницю.

Андрій Петрович глянув на нього й мимоволі стеленувся—в очах селюкових, таких спокійних і похмурих допіру, зайнялася смертельна звіряча лють. Він відчув у цьому, на мить перетвореному погляді всю безоглядну ненависть села до пана і до всього, що панським здавалося: до піджака, до комірця, білої руки, до кам'яних будинків і цілого міста.

А Марта Данилівна, розпачливо скинувши руками, упала махнівцеві до ніг і оповила його чоботи:

— Ой, не вбивайте, — шепотіла вона, — не вбивайте, рідненькі... Немає миколаївських... Беріть усе, беріть...

— Давай, які є!

Їм дали купу радянських, петлюрівських і деникинських папірців. Патlach поділив усе на три купки й роздав. Марта Данилівна сміялася, держучися рукою за груди:

— Спасибі... Беріть, пожалуста...

— Ми вас, сукиних синів, ще потрусимо, — байдуже промовив патlach, — ми кишки з вас випускаємо. У вас де деникинців сховано? Покажуй кімнати!

Марта Данилівна бубоніла:

— Тільки племінниця хвора, тільки...

Махнівці спинилися коло Ксани, що спала, розкинувши руки, оповита довгим волоссям своєї коси. Вони роздивлялися на її бліде витончене обличчя, де розлилася незнана їм панська млюсть притомленої краси.

— Н-да... — промовив патlach, і всі мовчки пішли до дверей. Марта Данилівна проводила їх.

— Заходьте до нас, — кокетувала вона, — моя племінниця видужає... заходьте...

На вулиці безугаву торохкотіли повозки—
в'їздила махнівська валка.

Ксана прокинулась пізно; за вікном був ім-
листий ранок пізньої осені. Ксана раптом під-
велася, вагортаючись у своє пальто, і пригаду-
вала. Вона тремтіла з холоду й невизначних кош-
марів минулої ночі.

В інших кімнатах було тихо. Ксана одягла
пальто в рукава й пов'язалася теплою хусткою.
Але в'їдлива осіння вогкість дошкуляла їй у не-
паленій, важким холодом пройнятій, кімнаті. Зуби
її почали нервово цокотіти.

В їдальні, скоцюрбившись на канапі й руки
під пахви сховавши, спав господар, Григорій Опа-
насович. Колька солодко хріп, натягши на себе
своє й батькове пальто і зверху великий килим.
Марту Данилівну Ксана знайшла коло вікна, де
сама вона вночі дивилася була на темну
вулицю.

— Що ви тут, тьотю, робите?—спитала вона.

Марта Данилівна скинула на неї набряклі
синяві очі.

— Я дивлюся... може ще прийдуть.

— Треба розпалити пічку, тьотю. Холодно.

Вони принесли з льоху рештки дров і взя-
лися коло пузатої „буржуйки“. Дрова сичали,
жінки дмухали, ковтаючи дим і солоні сльози.
Марта Данилівна розповідала:

— Знаєш, вони такі прості... Зовсім не такі
страшні, як казали... Прості хлопці. Взяли гро-
ші—так усі-ж беруть. Погрозились убити—так
це всі так. А не грабували. Ми зваримо кави,

Ксано. Є ще трохи хліба. Ти спала так спокійно. Вони на тебе дивились.

— Дивились? Я це почувала... мені якось було так важко...

Ксана замислилась і сказала:

— Тьотю, а що, якби до нас прийшов сам Махно? Ти злякалася-б?

— Ні. Тільки що нічим приймати. Пам'ятаєш, раніше було—цукерки, вино? На мої іменини, згадуєш?

Марта Данилівна смутно посміхнулась. Колись воно було, казкове спокійне життя, а тепер його й уявити важко. Хіба можна повірити—були такі часи, коли люди вставали по теплих хатах, умивалися, пили чай, розходилися на посади. Потім обідали.

Дрова взялися полум'ям і залізна буржуйка весело тріскотіла. Жінки насолодно схилилися до пічки й ловили її тепло. Марта Данилівна збадьорилася й почала нервово, улесливо сміятися. Так вона навчилася за революції.

— Ти подумай, Ксано, як усе перекинулося... Коли революція почалася—всі раділи, ходили демонстрації, червоні стрічки. Була радість—правда, й ти раділа? А я підраховувала—оце вже п'ятнадцятий раз беруть місто, стріляють, роблять труси... Це п'ятнадцята влада! Хіба хто думав? Коли приходить влада, я молюся-- знаєш за що? Щоб влада продержалась довго-довго... Хоч місяців зо два!

Вона змовкла, потім схопилася й постягала з Кольки все накриття.

— Колько!—гукала вона.— Вставай! Ач, як потягається!

Колька невдоволено підвівся.

— Ви, мамо, зранку починаєте гдирати... Ви перевищуєте свою владу наді мною...

— Ти—нахаба!

Колька тим часом будив батька.

— Вставай, старий буржую! Годі дрихнути!

— Боже мій, який це нахаба росте, — шепотіла мати.

Вона мішала на буржуйці руду каву з ячменю й думала про старшого сина Альошу. Вона любила його найбільше. Це перша її дитина. Він виріс високий, стрункий. Вона любила його найбільше. І як їй було терпіти, коли всі знайомі, всі близькі люди казали: її син — комуніст! Вона плакала, благала, проклинала. І в кого вони по вдавалися, такі вперті?

Колька, скинувши сорочку, зробив шведську гімнастику й наприкінці став на руки догори ногами. Уміння ходити на руках давало йому право трохи згорда ставитись до людей.

— Видай мені порцію, мамо, — заявив він, — я піду в город.

Григорій Опанасович, напившись гіркої кави з черствим хлібом, теж узяв картуза.

— Ти куди?—запитала дружина.

Григорій Опанасович стурбовано блимнув очима:

— Оце так... Треба йти...

За три дні боїв він страшенно занудився за своєю посадою. Та й взагалі за часи революції він до посади почав ставитися инакше. Він був син сільського писарчука. Двадцять років він старанно упоряджав свою домівку, радіючи з кожного купленого стільця, канапи, тарілки. А тепер він домівку зовсім розлюбив. Він не бачив перед собою мети. Його мрії про піяно й невеличкий власний будинок розбила революція. Вона відняла

в нього старшого сина, що він, за його планом, мав бути інженер. Революція була Григорієві Опанасовичу якимсь несподіваним вихором, що раптом усе зломив. Так здавалося спочатку й було боляче. А згодом революція стала безкінечним, далеким шумом. І то посада йому допомогла. Прийдеш. Папери. І—тихо. Десь змінюється начальство, ідуть нові накази, а на столі однамаїтні відношення, а коло столу—спокійно.

Григорій Опанасович вийшов хутко з помешкання, не слухаючи, що кричить йому навздогін дружина. На вулиці він зідхнув вільніше, натяг кашкета, поставив комір пальта і попростував, зігнувшись, мертвими вулицями до головного поштамту.

Незабаром, як Григорій Опанасович пішов на посаду, додому завітав його старший син Альоша. Мати, побачивши його, спочатку жажнулась: Альоша був у такій самій, як уночі махнівці, кожущанці.

— Здрастуй, мамо,—сказав Альоша і додав,—нагрій мені води, я вмиюся.

В його словах матері вчулася дитяча теплина. В її очах повстали раптом далекі часи, коли вона вагітна ним була.

— Альошо... Альошенько...—заговорила вона,—ти вернувся? Як-же так? Відкіля...

Марта Данилівна заметушилась; вона не дивилася вже на сина, бо він воскрес у її душі на місці болючої плями.

Альоша сів на канапу й оглянув кімнату, де виріс був і де нагромаджено тепер силу речей—два ліжка, канапу, подерту ширму й кілька сто-

лів. Це стояло колись так статечно по своїх місцях, а оце купою збилося до великого джерела — залізної пічки.

— Ну й гармидер у вас, — мовив він, скривившись.

— І на душі так...

Альоша озирнувся — близько нього стояла Ксана, рівна, бліда, в довгій хустці.

— Я була колись біля моря й воно хвилювалося. Тоді на душі теж неспокійно...

Альоша здивовано глянув на неї; йому навіть неприємно стало, бо всякі такі таємності й нюанси в голосі були йому без краю далекі. Тим-то, коли вона сідала поруч нього, він зауважив:

— На мені воші. Може тифозні...

Вона взяла його руку й промовила:

— Який ти щасливий, що прийшов з махнівцями!

— Справді?

— Да, ти міг бачити Махна.

Вода нагрілась і Альоша взявся умиватися. Він скинув захисну сорочку й закасав рукави. Він умився з великою насолодою.

Мати його побачила вперше, який він. В натільній брудній сорочці, з розтібнутим коміром і червоним від рушника обличчям, а на обличчі — чужі, не під її доглядом складені, рисочки, кутики й крапки. І це чуже погасило на устах її слова, що вона мала. Болюча непевність огорнула її.

Альоша одягся й пішов до кімнати Андрія Петровича. Той зустрів його в своєму хатньому вбранні — пальті, драних калошах і шапці. Штани в нього були короткі, бо він мусів урізати їх, щоб захистити важливішу частину тіла.

Старий і молодий міцно обнялися по-приятельськи.

— Коли комуніст одягає чужі реліквії, а свої ховає, то він має це з'ясувати...

Андрій Петрович сказав так і посунув Альоші стільця. Альоша скрутив козячу ніжку з махорки й закурив.

— Ддааа,—промовив він.—як який комуніст. Адже комуністів є три категорії. — Передусім — фанатики; кожен нерв у них кипить, вони прекрасно вмирають. Потім є холодні й такі неприємні, але вони прекрасно мислять. І є ще шахраї, що прекрасно спекулюють.

— Я певний твоєї категорії, Альошо, але можу тільки догадуватись про твоє становище.

— Да,—сказав Альоша,—я шпиг при штабі Махна, і не поганий, вірте на слові!

— От, Альошо, я ввесь час про це думаю! Знаєш, здається, ніби історія випробувала різних способів перемагати спеціально для того, щоб ви їх використали!

— Ми й перемагаємо,—засміявся Альоша.— От їдеш з села до села, верхи по незнайомих первісних степах, потім спиняєшся десь, і викидають чорний прапор. Тоді звідусюди з'їздяться, мов земля їх родить: крадуть у батьків коні, кров'ю здобувають обрізани — й до Махна! І всі вони сірі, ці хлопці... А чом ідуть? Бо самі невиразні, і в нього—теж! Що село? Хіба що безкінечна потенція. Отакий і Махно. Звичайно, міщанам здається, що він великий, а міщанкам — що вродливий, а це просто так, іграшка обставян.

— А хіба инакше буває?—спитав Андрій Петрович.

— От ми й хочемо довести. Той хлопець з обрізаном іде тільки тому, що має м'язи й хоче ворушитись. Ми даємо Махнові організувати цих м'язоворушників, як капіталістам колись виробництво. А потім ми приходимо й експропріюємо на свою користь.

— Я радий, що моя наука не пройшла тобі марно! А далеко вже ти відійшов від мене, Альошо! Я часто згадую—в цій самій кімнаті ти сидиш і слухаєш. Я розказую тобі про Париж, Лондон, Брюсель, Сибір. Ми читали разом Маркса... та хіба його самого? Я розкривав тобі нові світи. Я створив тебе—це так... І ти пішов далі, далі... Ти згадуєш про це?

— Ні, не згадую! Ніколи, вірте слову! Кінець-кінцем, життя мое не солодке,—багатьом товаришам краще. Знаєте, скількох комуністів порубали на моїх очах? Сімнадцятеро.

— Мое життя далеко простіше. Єдиний обв'язок мій—постачати сестрі дрова. За це дістаю кулішу й окропу. На цих двох китах тримається мов існування.

— І вам не соромно? — скривився Альоша, — я не розумію...

Андрій Петрович урвав його:

— Мій любий, не кривися й не доводь! Я переживаю золоту старість, а ти хочеш, щоб мені було соромно!

Він захопився й казав далі:

— Золота старість, а хто хотів-би її мати? Хіба всю мудрість не варто віддати за однісінький шматочок невеличкого, поганенького пориву? Мудрість шкідлива, коли не служити пориву... Це зрозуміло, і це трагедія! Щоб жити, треба знати, а знання вбиває. Людськість хитається між ди-

кунством і культурою. А їх треба поєднати, не протиставити! Мудрість, де не брешуть тонкий відгомін голодного вию й поклик на самицю—є мудрість смерті...

— Загубила вас ця кімната, — посміхнувся Альоша, — на філософію зійшли! А хто вчив мене, що подумати треба раз, тільки добре подумати, і не передумувати?

— Я про це й кажу, Альошо! — захихотів старий, — я не вмю вже бажати, а цінувати волю я вмю... Я вірю, що ви поєднаєте культуру з дикунством. Це кажу я, старий революціонер, емігрант і ваторжник! Хто були ми, старі? Ти уявляєш, що таке був соціалізм у ХІХ столітті? Це була найвища на той час культура, і ми були культурники. Цю культуру я передав тобі, молодому хлопцеві... Ви взяли від нас культуру соціалізму й добрали способу його здійснити. Ви використали величезний досвід минулих віків і сказали: всяку культуру треба передусім одягти тілом. І ви поєднали культуру соціалізму з дикунством. Це геніяльно й неминуче!

— Буржуазія те саме каже, — відмовив Альоша й кинув цигарку, — тільки зве це грабіжництвом, а не геніяльністю. Ріжниця назв, не більше.

— Ти гнівався, Альошо? На мене? Це-ж не те, що говорить буржуазія, хоч ти й повинен так міркувати. Звичайно, найперша правда всякої боротьби — бездоглядно заперечувати іншу думку, крім своєї. Правильно, бо хто не робить так, не переможе. Я цілком розумію, що повинна бути схема: хто не з нами, той проти нас. Повинна бути в боротьбі, в агітації, а не в розмові з добрими знайомими...

— І тут. Скрізь.

Альоша глянув у вікно, де порожній день простяга над містом, і згадав, що вже давно не спав. Він потягся й сплющив очі. Андрій Петрович витяг з кешені пальта сіру ганчірку й витер худе обличчя.

— Дитино моя,—мовив він,—я хотів сказати, що є схема для людей і схема для душі. Так от не давай, щоб схема душу опанувала! Бо це провадить до неприємного царства папуг і малп...

Альоша підвівся й поклав обидві руки на плечі Андрієві Петровичу:

— Ну, так і ви на мене не сердьтесь! Я папуга й малпа, а ви—жаба!

Він стиснув дядькові руку.

— Чекай, я проведу тебе. Піду до саду по дрова.

Андрій Петрович скинув пальто й узявся підняти безрукавого кожуха. Альоша вийшов до їдальні. Тут було тепло й хатньо. Марта Данилівна схилилася коло буржуйки, а там бадьоро пихкало й шкварчало.

— До побачення, мамо,—промовив він.

Мати підкинула до нього своє червоне обличчя.

— Альошенько, вуди... Я який обід варю...

А він уже простяг їй руку.

— Ніколи, мамо.

Вона покірно дала йому свою, а потім схопила другою рукою його стан і припала до сорочки. Він скривився.

— Ну, тільки не плач!

— Ні, я не плачу, не плачу... Рідний...

Альоша надів кожущанку й шапку. Надійшов і Андрій Петрович; він підперезав пальто мотузкою, застромив сокиру за такий пояс, мав ще мотуззя й невеличку пилку.

Марта Данилівна провела їх до дверей; син нічого не сказав їй більше. А в неї не було вже сили навіть до вікна підійти та дивитися йому вслід.

Вона прихилилася до дверей. Вона знала, що син уже ніколи не прийде.

Альоша з Андрієм Петровичем вийшли на вулицю. Вогкий низенький ранок сповнив землю хоч був уже пізній день. Осіння дрібненька мряка, не хитаючись, доносила відгомони далеких гармат і лягала на обличчя холодним мереживом. Каміння довгих вулиць було туманне й пустельне. На розі витягся припушений краплинками труп вершника в обіймах коня—і нікого цікавих. Був перший день перемоги й нової влади.

Андрій Петрович витер обличчя свсею ганчіркою й заговорив:

— Ніколи життя не було таке цікаве. Юнацтво краще розумітиме історію, ніж то кажуть підручники. Що таке був донедавна хоч-би той печерний вік, як не абстракція? А от усі ми цілий тиждень жили оце в льохові, розкладали там огнище, варили страву й їли її п'ятьма. Де й коли можна було так відчутти, дотикнутися, що життя є боротьба? Хто міг-би так красномовно з'ясувати, як твориться влада, закони? Та, Альошо, життя тепер скинуло всі одежі, приліплені цивілізацією, і ствердило геть усе, що свідчили босяки, а філософи заперечували. У мене, наприклад, за два роки чисто змінився погляд на дерева. Бачу дерево й думаю—добре було-б тебе зрубати! Колись любив дерева зелені, живі, а тепер укохав при-

сохлі, бо краще горять... Та й сам я, вивернувши кожуха, хіба не подібний був-би до якого давнього Гава?

Альоша взяв його під руку й міцно притис.

— Ех, ви, філософе печерного віку! А мені так зовсім не шкода, що ви й подібні до вас трохи пожили в льохові—йй-бо не жалко!

Андрій Петрович засміявся й трусонув своєю сокиркою.

— Та й я не дуже смучуся! От тільки ти даремно на мене, Альшо, образився, як згадав про дикунство. Ти думаєш, дикунство що? Це молодість душі. Я бачив тут матросів і думав: які вони по-страшному молоді! І нічого спільного з комунізмом не мають. Це—тіло. А дух—культура. Це й є завдання: поєднати. Вдмухнути, за біблійним прикладом, дух культури в це молоде, пристрасне дикунське тіло. Нічого більше для комунізму й не треба...

Він раптом спинився. Вони дійшли до бульвару, що перетинав їм шлях.

— В чому річ?—спитав Альшоша.—Ви, може, побачили між деревами тіні класового підходу?

— Дивись,—шепнув Андрій Петрович, і Альшоша відчув його хвилювання,—ти бачиш, пиляють...

На бульварі дві постаті, схилившись навколішки, пиляли огрядну акацію. Навкруги було порожньо й конспіративно.

— Альшоша, голубчику! Поможи мені... ми швиденько звалимо—раз, раз... А далі, я сам упораю.

Старий був стурбований невимовно, він нервово стискував свою сокиру.

— Нема коли красти дерева, коли маєш придбати цілий світ,—засміявся Альшоша,—прощайте, мій сивий учителю! Вірте мені — тільки не гні-

вайте, — серед жаб дрібно-буржуазного болота ви найсимпатичніша!

— До побачення. заходь, Альошо, — мовив Андрій Петрович, уже побігши. Коло найближчого дерева він спинився, скинув на нього оком — товсте; він обрав трохи далі невеличкого береста на свої сили, розшморгнув пояса, вмить підрубав і припав з пилкою.

На вулиці розпочиналося цікаве. Несподівано з найближчих подвір'їв одинцем, парами й потроє почали виринати постаті з пилками та сокирами. Мовчки приступили до вишикування дерев. Мовчки дзьобнули сокири й зашипіли пилки.

А за мить вулицями звідусюди, мов на рантоне гасло повстання, почали сходитись люди. Ішли зосереджено, без мови; ідучи, розминали руки й готували зброю. Це була сіра юрба подертих пальт, засмальцованих кашкетів, шапок, нечищених черевиків і військових гетр. Люди були різні на зріст і віком, а разюча печатка одномасности лежала на них, робила їх однаковими, як голих у лазні. Їх різнили були посади, становище, утримання, а це зникло, і нічого більше не мали вони, щоб різнитися.

Хапливо бралися до праці, бо було й лячно. Це не було дозволено, а й не заборонено, бо що заборонено першого дня махнівської влади, а може й усіх наступних днів? А нарубати дров так близько, коли сунеться зима на беззахисні оселі, коли надії стали подібні до холодних тіней мерців, і непевні, як вони, коли тепло й їжа піднеслися на височінь найбільших із жаданих сподівань, — нарубати дров, це прекрасно! Краса дерев, крапок природи серед її кам'яного запе-

речення й майбутнього листу на них мусіла впасти перед насолодою мати паливо, що воно візьметься великим, з сивої давнини повсталим огнем.

За тими, що йшли, уже бігли. Без видимих засобів швидко котилася околицьними кварталами тепла чутка:

— Рубають—і нічого!

От хитнулося перше дерево. Хтось гостро гукнув: „бережись“, усі завмерли, замовкли пилки. Чорний стовбур, розкинувши гілля, велично накреслив у повітрі смертельну дугу і з раптовим хряском припав до землі. Була хвилька тиші й прислухання, а потім рух, бадьорість і сміх:

— Зрубали—і нічого!

Юрби більшало. Чверть години тому порожня вулиця, приспана мрякою й жахом льохових ночей, захиталася й забреніла. Трьома кварталами вздовж бульвару не було вже гулящого дерева, і охочі, спізнившись, шикувалися заздрим натовпом, критикували й гукали.

Раз-у-раз лунало дзвінке—„бережись!“—і хряскали грудьми дерева.

Аж ось з'явилися на розі представники влади—трое вершників-махнівців. Їх примітили відразу, певніше відчули. Але вони злякатися не дали й привітно гукнули:

— А ви що тут, сукині сини, робите? Геть к чортовій матері!

Збадьоріла юрба відповіла їм лунким реготом:

— Приставайте до гурту!

-- Підтягни конем!

— Заготовка!

Махнівці раптом пустилися кіньми по-між юрбу й оперезали перших-кращих нагаями. Їхні

обличчя сміялися, удари були болючі, а братерські. І зникли за рогом назавсідги.

Андрій Петрович працював уперто, відхиляючи всі ласкаві пропозиції допомогти. І коли вимучене дерево таки впало, він, задихуючись, переможно промовив:

— От і зрубав!

Він хутко обчухрав непотрібне гілля, зашморгнув мотуза, налігав себе й потяг. Тяг, як шкапа, спляючись і сідаючи на свою жертву відпочивати.

Він гадав, спочиваючи:

— А як влучно сказано: очі на лоба лізуть. Ось вона—народня мудрість

Позаду лягали останні дерева. Людська комашня розлазилася, тягнучи стовбури, гілля, несучи чураки. Тиша знову оповивала бульвар, що поширився й вишкирив з-під землі потворні високі пеньки. Він був роздягнений і пустельний. І над ним, серед оголеної порожнечі, знову мляво покотилися далекі гарматні шуми.

Того самого дня викинуто по місту врочисті об'яви;

„Громадяни!

„Переможне військо революційних повстанців (махнівців) України звільнило вас від ненависної влади золотопогонників. Ваш спокій і добробут охороняє пильне око революційного повстанця. До порядку, громадяни, до мирної творчої праці! Військо революційних повстанців (махнівців) прийшло не панувати над вами, а назавсідги звільнити від усякої влади. Геть владу й дер-

жаву! Живи, всесвітня революціє! Живи, анархізме!

„Штаб військ революційних повстанців (махнівців) України“.

А на другий день вийшов уже й орган штабу—„Шлях до волі“. Андрій Петрович уважно читав його в своїй кімнаті коло вікна, напівзалищеного папером. Велику передову дав товариш Волін, зверхній ідеолог при штабі Махна, так званий „Левін від анархізму“.

Він писав, що анархізм в особі революційних махнівців творить третю революцію. Перша революція скинула царя, друга—капіталізм, але тій, другій, не стало сили знищити владу взагалі. Більшовики - комуністи споруджують нову державу, оплутують громадську свободу гидким павутинням примусу. І от прийшли махнівці, щоб покласти кінець усякому примусові й неволі. Сталася третя революція, що проти неї бліднуть усі дотеперішні пориви й досягнення людськості. Розгорнуто нову сторінку історії, покладено міцні підвалини нового життя. Волін кінчав:

— Громадянине, ще вчора тяжіла над кожним рухом і думкою твоєю держава—однаково, біла чи червона. Ще вчора ти, мов нікчемний раб, підлягав диким законам; страх перед контррозвідками й чеками, розстріли і в'язниця збавляли тобі людської гідності. А ти прокинувся сьогодні—і минуле відлетіло разом з твоїм сном. Відчуй цю велику хвилину—ти вільний!

Далі инший анархіст викладав популярну абетку на тему: „Що таке влада“. Ще далі оповіщено про великі перемоги махнівців на фронтах, а наприкінці стояло:

НАКАЗ Ч. 1.

§ 1.

Цього числа я почав виконувати обов'язки коменданта міста і його околиць.

§ 2.

Наказую всім особам, що не належать до війська революційних повстанців (махнівців) України, негайно протягом цього дня здати до комендатури всі ґатунки вогневої та холодної зброї. Хто не здасть, буде застріленим на місці.

§ 3.

Наказую не переховувати старшин і козаків денкинської армії. Хто переховуватиме, буде застріленим на місці разом з денкинцем.

§ 4.

Наказую міській управі обкласти місто контрибуцією 500.000 карбованців на потреби війська революційних повстанців (махнівців) України, протягом 24 години склавши спис виплатників і подавши його мені. Попереджаю, що всіх, хто не сплатить за списом контрибуції, покараю шомполами й розстріляю без суду.

Комендант міста Пцусь.

Андрій Петрович прочитав і вдоволено примружив очі. Хитра усмішка смикала його уста.

— Хіба обов'язково передовій зважати на накази? — гадав він. — Це нудно — повторюватись. Кожен робить свій анархізм. Та це й не новина, що найкращі ідеї мають найдовші багнети.

Другий день третьої революції був ясніший і листя жовтіше на деревах. На вулицях з'явилися люди. Ксана пішла з Колькою на базар. Треба було виміняти свою сукню на щось споживне. Марта Данилівна вже не могла цього зробити: побачення з сином коштувало їй усіх її сил. Вона ходила тепер розпатлана, і на

Кольку навіть не кричала. Її ледве вистачало зварити обіда.

Колька охоче повів Ксану до базару. Всі місця були йому добре знані, дорогою він розказав Ксані багато цікавих речей і глибоких спостережень.

— Ось на цьому розі добровольці повісили одного. Два дні висів—усі обминали. А я пішов—велике діло! Чого курку можна зарізати, а людину—ні? Ясно, що однаково. Ну й фізія в нього була, ніколи не бачив такої! Синя й язика висолопив. Це тобі не фунт ізюму, на гілляці! А от дивись на стіні—бачиш плямки? Ще вчора лежала баба. Халера її тут несла! Так і припаяло до стінки. Мозок тільки чвик!—а баба брик! Ти от панталони носиш, а баба просто так... І нічого з того не буде.

— Чого не буде?—мимоволі спитала Ксана.

— Нічого путнього з цієї революції. Отак покажуться та й годі. А потім цар буде.

— Хто тобі сказав?—здивувалася Ксана.

— Велике діло, сам бачу. Їм усім аби нажертись та потягти щось. Я-ж учив—і у Франції таке було, і скрізь.

Колька енергійно плюнув і засвистів.

На базарі було чудно—всі крамнички й рундуки замкнено, багацько побито. Працювали тільки перекупки, тримаючи крам у руках чи сидючи на ньому. Чоловіки відогравали хіба що допомічну роллю—носільники, піддавачі, двохколесники. До відповідальних базарних посад вони не бралися, бо проти чоловіка раз-у-раз могла бути цілком природня підозра, чи не денкиинець він, офіцер або й генерал, коли він у штанях.

Тим-то жінки домінували. Голоси їхні були бадьорі, руки червоні й меткі, обрахунки певні.

Зненацька вони опинилися королями ринку, дрібні, ще вчора погноблені від гуртовиків-спекулянтів, а сьогодні незалежні, що їм голодний мешканець ніс і до ніг клав роками збирані свої скарби: срібло їдальне, сукні, килими, вази, посуд і білизну. Триумфальні перекупки приймали все, як належне, бо вони мали в своїх руках чудові речі, через людську пиху перед тим зневажені: борошно, пшоно, олію. Усе тут підлягало виміну, тільки не книжки. Ніякий штукар не виносив сюди цих рушіїв культури, бо й за цілий університет не дістав-би картоплини. На базарному полі людський розум зазнав смертельної поразки від вікового свого перебіяника — людського шлунку.

Сьогодні оберталися всі грші, хоч хто їх випустив і хоч коли, і в процесі купівлі-продажу стихійно встановлювалися паритети. Зверхня військова влада давала волю розвиткові економічного життя, а простий козак-махнівець, навіть не тямлючи, що він анархіст, брав усе йому потрібне порядком братерської допомоги і чесно не видавав розписок, ані посилав до штабу одержувати гроші.

Часом знімалася паніка й за хвилину базар порожнів зовсім. Всі тікали, стрімголов, не міркуючи, а тільки біжучи. Ніхто не знав, чому, а відчував, що коли й немає нічого, то може бути. Потім обережно сходилися знову з-за рогів і з подвір'їв. Кожен гостріший рух, піднесеніший голос набирал чудернацьких, загрозливих форм у напруженій атмосфері базару й життя, а проте було весело й якось по-ловецьки.

10 фунтів житнього борошна за шовкову сукню—це добре, навіть дуже. 10 фунтів борош-

на, це 13 фунтів хліба, тоб-то одній людині мінімум на 13 день, чи 13 душам на 1 день, чи инша яка комбінація з обрахунку 1 душа на 1 фунт хліба, а не навпаки. Ксана відрядила Кольку з борошном додому, а сама пішла далі на місто.

Цими днями, сидівши в кімнаті, Ксана раз-у-раз відчувала потяг вийти на вулицю й ходити. Це часом невиразно турбувало її, змушувало кидатись її серце в нерозумілій нудзї. Вона мов утратила почуття часу, дні та ночі стояли перед нею нерухомі й тривожні. Вона спала і вдень і вночі, прокидалася раптом і зненацька засинала. Її очі заглибились, повіки здовжились, бліде обличчя під пасмами виткого волося набуло дивної гострої краси. Риси її мовчали, і вона любила, їй насолодно було оповити голову тонкими пальцями, схилитися, слухати раптового тремтіння свого тіла й навколишньої тиші.

Вона рівно йшла вулицею, переходивши квартал по кварталу. Голова була непов'язана, і після хатньої задухи вона глибоко відчувала холодкуваті дотики повітря. Вона дивилася навкруга, схиливши голову, і бачила: скрізь була руїна. Ноги дзвінко ступали по битому склу, що шаром вистилало пішоходи. Тут лежали уламки шибок, шматки вітрин, цурупалля, цеглини. Крамниці обабіч роззявили широкі отвори вікон, відкриваючи страшну порожнечу середини: зламані полиці, потрошені стільці, жужми паперу й ганчір'я. За півтори доби вони зі схованок багатства обернулись на безокі ями.

Ксана бачила будинки з обваленими від набоїв рогами, подзьобаними від куль мурами й рясно обпалим склом. А цілі шибки обліплено

смугами білого й кольорового паперу, навхрест, кривульками, мов упоряджено на це безладне свято сплюндрування. Ксана бачила будинки погорілі, чорні, що там на оголених мурах височили непотрібні дахи—і їй було затишно серед знищеного. Вона поволі сунулась уперед, вдихаючи з пелливым повітрям осени запашиність руїни, мов серед парку, що там тихою луною котиться далеке рокотіння моря.

Ксана йшла що-раз далі. Готель „Асторія“ з золотими виверунками на червоних мурах, постійний штаб усім переможцям над містом, і тепер виконував свою звичку родю. Його кімнати байдуже приймали нову владу, його льох бачив усяких в'язнів, а прапор на даховому шпилі повірно зміняв свої кольори. Тепер він був чорний, нишно хвилюючи на вітрі темрявні бганки із золотими літерами: „Живи, анархізме!“.

Так само поволі й спокійно зійшла Ксана на його ганок. Вона поминула юрби махнівських козаків і вступила до широкого фойе.

Вона спитала. Так, батько Махно мав сьогодні приймати громадян, вона прийшла вчасно. Двое штабних потрусило її, чи нема зброї, використавши всі можливості підчас тусу. Вона мовчала. Тоді їй сказали приєднатися до гурту людей, що чекали на батька. Вона стала біля підвіконня.

Махно довго не з'являвся. Він був у будинкові, але в льоху. Там зібрано тих заарештованих, що їх довели до штабу, не застріливши на місці. Тепер їх вишикували в ряд, двадцять сім душ перед очі Махнові, обличчям до світла, що ледве прохоплювалось крізь ґрати запорошених шибок. У льоху був морок і тиша. Махно по черзі підходив до кожного й хрипко питав:

— Тебе за що?

Йому відповідали, мало не всі пошепки, пригнічені незвичайними обставинами суду. Він слухав їхні правдиві й вигадані історії, наповні розпачем і тремтінням, часом він підносив голову й раптом оглядав в'язня сірими рухливими очима з безбарвного, ластовинням укритого обличчя. Часом він чудно хитався невисоким станом і тихо цокотів шаблею об підлогу. А не мовив нічого. Він слухав терпляче, потім ступав далі й питав:

— Тебе за що?

Двадцять сьомого спитавши, він повернувся й хутко вийшов, дзвякаючи острогами. Він залишив по собі свою страшну мовчанку і могутність своїх пронизливих очей. В'язні стояли лавою, як були, виснажені його безжальним слуханням. Він був і зник, як примара.

На сходах його наздогнав начальник контррозвідки, черноволосий легінь—Льовка Задов, що перед ним тремтіли всі повії підвладних йому округ.

Він гукнув:

— Так што-ж із ними?

Махно, не спинившись, уривчасто відповів:

— Пострілять, і край.

Батька супроводив тільки присадуватий татарин Алім, його джура й кат. Всі боялися його згорбленої міцної постати, довгих рук і нерухливого випнутого обличчя з заціпленими губами, що часом безгучно й жадібно ворушилися.

Коли вони пройшли фойє, всі заворушилися й покотився шепіт: „батько, батько...“ Ксана, почувши, рівно пішла до дверей, а її спинили:

— Куди лізеш? Батько сам скаже.

Алім зайшов слідком за батьком до кімнати, причинив двері й сів коло них, зібгавшись у сіру грудку. Він, як пес, охороняв ухід до свого пана.

Кабінет ватажка революційних повстанців, батька Нестора Махна, не подібний був до кабінетів інших великих людей. Там не було м'яких меблів, канап, люстер, столів до письма й обкладинок з ділами. Голі стіни, стілець, ще стілець, звичайний незастелений стіл і обгризок олівця на ньому.

Нестір кинув сиву шапку на підвіконня й попустив трохи пояса на жупані. Він був похмурий. Цілу ніч тривав безладний бенкет переможників. Були теж дерев'яні стільці, незастелені столи, а на них пляшки й повії. Стріляли з пістолів розкуйовджені постаті, хиталися п'яні стіни, повітря клекотіло гуком і лайкою. Льовка Задов давав повіям цілувати свої оброслі, волосаті ноги й казав узивати себе „королем сифілісу“.

Серед гострих випарин жіночого тіла, у смороді блювотини й бруду танцювали гопака, стрибали, боролися. А круг нього, круг Нестора Махна, сиділи п'яні анархісти й гукали:

— За здоров'я всенароднього ватажка!

— Хай живе великий анархіст Махно!

— Другий і більший Бакунін!

А тепер Махно згадував про це з огидою й злістю. Він стиснув губи й прошепотів:

— Гади, гади повзучі...

Він почував, що всі лізуть до нього, як воші, липнуть, щоб посмоктати з його перемог, щоб повернути його на своє. Він знав, що його оточують всілякі шики—комуністичні, петлюрівські, ліво-есерівські. Він бачив їх наскривь, ненавидів

Їхні підступи й невизразні натяки. Кожне слово їхнє було замах на нього, а він хотів бути тільки собою.

Потім повій вишикували парами й Нестір вибрав одну. Всі заляскали в долоні, обрана приємно посміхнулася, і це визначило її долю: Нестір застрілив повію з ногана, бо її посмішка була продажня, як гукання анархістів. На тому скінчився бенкет.

Погляд батьків спинився на Алімі. Татарин байдуже сидів на дзиґлику, дивився перед себе й ворухив губами. Це теж був паразит на Несторі Махні. Татарин жив з його жорстокости, з того, що батько мусів прибирати з шляху людей, щоб його не прибрали. Це звалося „крати“—забити нишком і приховати.

Нестір зрушився з місця, де став був, увійшовши, й схопив татарина за плечі:

— Сволоч! Пішов вон!

Він випхав татарина за двері, і разом пішло по фойє глухе шепотіння:

— Батько кричить.

Ця звістка знімала слова з уст, творила мовчанку, де сягала.

— Батько кричить.

Нестір Махно сів до столу. Хвилювання його меншало. Йому радісно було почувати, що він сам у кімнаті. Він замислився.

Волін каже—треба здійснити анархізм. Для цього обрати певну територію, осісти на ній і там виявити творчі сили анархізму.

Нестір посміхнувся. Нащо територію й осісти? Інші кажуть: національне питання. Це пєтлюрівці. Інші кажуть: соціальне. Це комуністи. Невже не можна просто так, без ніяких питань?

— Мене ніхто не розуміє, — думав Нестір Махно.

І все це брехня. Відколи люди живуть, а питань не розв'язали. Та й розв'язувати не треба, ні до чого воно. А жити так: іти далі, далі... Не сидіти. Так треба жити.

Нестір зітхнув.

— Мене ніхто не розуміє, — прошепотів він.

Глибокий сум огортав його. Нікому незнані струмки розливались у батьковій душі. Його очі спинилися й усе тіло пройняла пеллива млюсть. Він витяг з глибокої кешені записну книжку, схилився й узяв олівця. Він поволі писав:

Гей, батьку мій, степе широкий!

А поговорю я ще з тобою...

Бо молодії-ж мої бідні роки

Та пішли за водою...

Ой ви, звізди, звізди блискучі!

А вже й красаота мені ваша зовсім не мила...

Бо на темний мій кучір

Та лягла пороша біла.

Ой ночі, чорні та безокі!

І не видно мені, кудя йду...

Ще змалку я одинокий

Та такий і пропаду.

Де-ж, брати ви мої любі?

Ніхто сльози горкі мені не витер...

І от стою я, мов дуб той,

А кругом тільки хмари та вітер...

Якийсь час Нестір дивився на вірша, і йому було гарно. Він погортав книжку, знайшов ще свої вірші і в кожному з них глибоко спізнавав себе самого — сумовитого і до жалю самотнього.

Потім згадавши, що має приймати громадян, він хутко сховав книжку й гукнув:

— Пронускай!

Перший зайшов завідувач дитячим будинком. Шия в нього пов'язана шарфом, чоботи голосно скрипіли, а він ступав якимось навмисно твердо. Він подав батькові заяву; діти, числом 30, жebraють по місті, годуються з смітників, варять стерво. За останній тиждень померло четверо, на цингу захворіло дев'ятеро. Це писав сам завідувач, дуже коротко. А внизу кривульками дописали діти: „Поможіть нам. Нам холодно, ми босі. Ми дуже хочемо їсти“.

Батько Нестір Махно прочитав заяву й глянув на завідувача. Той теж дивився йому в вічі злісними іскристими очима.

Тоді батько встав і промовив:

— Ідіть.

Він провів завідувача до невеличкої порожньої кімнати, що поруч, і відчинив дерев'яну шафу. Там пакунками лежали різні гроші.

— Беріть, скільки треба, — сказав Нестір Махно.

Завідувач вагався, чи не жарт це. Це було неправдоподібно. Але батько суворо крикнув:

— Бери, чого стал!

Вирядивши завідувача з грішми, батько зліг на підвіконня й дивився.

За вікном, завітчатним жовтавим блиском осіннього сонця, лежало підвладне йому місто. Підвладне—він відчув це й посміхнувся. І нащо ховати від себе, що він великий? Це місто будовано століттями, а в кінці століть прийшов він і може знищити його чи залишити. І хіба ім'я його не котиться степами, несучи жах, руїну і

разом давню свіжину землі? Хіба не поставлено його міцно на прапорах і не навреслено на вічних сторінках історії?

Його ім'я! Воно було. Він розсипав його, як росу на поля, воно зійшло буйно, він бачив його скрізь, а сам утратив. Та й сам він хто, оповитий химерною гірляндою легенд? Він посміхнувся. Хто він? Він—хтось, що повстав з темних глибин землі, щоб промайнути забутим огнем далеких днів.

Велич огортала його. Нестір випростувався, вищав, обличчя йому овівав солодкий легіт самотакоханья. Порив могутньої волі обійняв його.

Він гукнув на значкового й сказав:

— Хай хлопці погуляють.

Далі він прийняв цілу делегацію від залізниць. Вони сказали, що залізниця є річ потрібна, що її треба підтримати й налагодити.

Махно відповів:

— Налажуйте, я не проти. Тільки мені це не нужно — у мене тачанки.

Потім зайшла Ксана. Вона була спокійніша за всіх одвідувачів. Бо ті приходили просити, вона—тільки бачити. Бачити його—це була найтаємніша її мрія, найглибше прагнення решток її душі. Вона не мислила про це, а жила ради цього. Бо він прийшов і так нагло змінив річище її життя, сказав водам його зійти на шляхи, заллаті кров'ю. Він прилучив її до свого таємничого походу по землі, і волю його вона скрізь почувала: він був її невиразні кошмари, нерухомість її очей і дотики тонких пучок до обличчя.

Махно зустрів її ввічливо.

— Сідайте,—мовив він,—кажіть, яке діло.

Ксана мовчала. Вона хутко оглянула його й спустила очі, свідомо його близькості й сили, що непереможно від нього віє. А Нестір тихо посміхнувся. Йому не первина було, що приходять інтелігентки. Але це була незвичайна. Він не бачив ще таких тонких рис, ніжного профілю, блідих шляхетних рук. Вона така неподібна була до повії, що він уночі застрелив.

Нестір Махно нахилився й мовив:

— Приходь увечері сюди. Я буду. Тебе пропустять.

Вона не йшла. Він узяв її руку й поплескав своєю долонею:

— Іди, дурненька. Я зараз занят.

— Да, я прийду,—відповіла вона.

Готель „Асторія“ був уже далеко позаду. Ксана, йдучи додому, стиснула руку, де горів його дотик. Найдорогший образ мінився в її душі тисячами відбитків, мов серед чарівних дзеркал. Їй здавалося вже, що вона бачила була переможника в своїх юнацьких снах, коли вперше прокидалося тремтіння її грудей. Все життя її, що було, схилилося перед заповідним, що має бути. Серед блілого дня, в схолоднілих проміннях осени розцвітала її остання любов.

То не була жага. Коли прийде вечір цього дня, вона гладитиме його закинута назад волосся й дивитиметься вглиб його могутніх очей. Він лежатиме їй на радісних колінах і тихо розповість у тьмяних присмерках дивну історію свого життя. Він розкриє в її обіймах таємниці своєї сили і ті сховані джерела, що живлять його волю. Вона відчуватиме його серце, напоєне хвилями чужої крові, що він мусив пролити,

щоб бути. І смертельна рука його спочине на її плечі, оповита великою ніжністю, що створила вона з жаху і болю.

Назустріч їй проїхала махнівська сотня, недбало кинувши повіддя на гриву. Вони співали свій гімн, оповіщаючи принишньому місту свій програм, тактику й мету:

Ой, яблучко,
куда котишся?
До Махна попадьох—
не воротишся...

Хлопці почали гуляти.

З тачанок скинули кулемети, і вони поволі, від будинка до будинка переїздивши, сповняли рухомим майном, найбільше одежою. Її махновці любили. Вона вабила їх незвичайним своїм кроем, своєю притаманністю панству. Брудні, веселі чубаті хлопці натягали на чоботи європейські штани, а на кремезні плечі— піджаки й візитки. Жадоба колекціонерів охоплювала їх, на костюм вони одягали ще костюм, зневажаючи розміри, а поверх, наопашки брали м'які кожухи й жіночі ретонди. Вони ходили грубезні, надмухані пишнотами вбрання, а проте поважні й суворі.

Білизна міських жінок чарувала їх своєю дивною м'якістю і мереживом. Коли розпадалися перед ними гардероби й комоди, вони брали в руки тонкі пахучі сорочки, прозорі панталони, розгортали їх, роздивлялись їх на світло, невразно відчуваючи, що й кохання тут таїть їм незнані насолоди. Вони ховали їх по кешенях, мов любовні талісмани.

Ще любили вони золото й срібло, бо воно дає хвилини щастя й владу над людьми. Їхні пальці

ясніли десятками каблучок, до нагаїв вони чіпляли годинники й ланцюжки. Килимами й сибірськими хустками вони кульбачили коні, мов східні володарі перед походом. А все инше складало жужмом на тачанки.

За яких дві години велике грабування почало обертатись на звичайну працю й мирне видовисько. Тачанки загонами охопили квартали, пересуваючись від розкішних помешкань купців, фабрикантів до скромних притулків пересічних людей. І ніхто не опирався вже й не лементував. Це було масове й фатальне. Грабований будинок оточала юрба цікавих, що серед них були й уже пограбовані; дехто заходив і в середину подивитись, як це відбувається. Сміхи й дотепи прикрашали порівняння багатств. Вряди-годи, коли витягали з будинку приховані лантухи цукру, борошна, сувої мануфактури, ящики чобіт,—переможники гукали:

— Егей, сюди!

І починався розподіл. Сварилися бабусі, простягаючи хусточки на цукор, верещала дівча, чоловіки приймали дарунки в картузи й капелюхи. Це був казковий час, коли хлопчаки знаходили по вулицях загорнені в ганчірку гроші, а дівчата, йдучи повз, одержували несподівано коралі й панчохи з щедрих рук переможників.

Цей день записано на скрижалях міста, що знало чотирнадцять влад перед тим і багато потому. Кам'яне й гордовите, оселя культури і зверхности, воно навколішках приймало ганьбу від буйного села, що залило його вулиці. Село вийшло в своїх мазанок і стріх, поклало руку на той незрозумілий механізм, звідки йшли усі накази, куди возилось податки, де жили дідичі,

лунала чужа мова й зникав викоханий у степах хліб. Село прийшло один раз могутне і місто стонулося в палкого подиху степів, здавалось уже підвладних назавсідги. А от сталася третя революція—похід села на місто.

Андрій Петрович стояв на порозі своєї кімнати й дивився. Двоє махнівців у шапках розкидали його книжки, витягали брудну білизну з кошика, що під ліжком. Один сіпнув скатертину, що віддівня прикрашала покалічений стіл,— і єдина шклянка, вірна подруга господарева, дзвінко загинула на підлозі. Тоді білявий хлопець запхнув білизну під ліжко й промовив:

— Так. Значить, кончай.

Він видобув з-за халяви срібний портсигар і закурив.

— А де живе поміщиця Васюкова? — спитав він у Андрія Петровича.

— Не знаю, — відповів той, — не чув.

— Да. Значить виїхала.

По інших кімнатах теж кінчали. В помешканні урядовця пошт і телеграфів не було цінних речей, тим-то брали все вряд — серветки, ложки, подушки. З трьох крісел безжально зідрали оксамит і лишили їх голими посеред хати, де звалено грубу — шукали скарбів. Марта Данилівна сиділа на лавці біля буржуйки ввесь час, поки десятеро легенів патрала її кімнати. Під грюкіт шаф і чобіт вона часом схоплювалась і знову сідала. Їй раптом займалось бажання впасти навколішки й благати. Хлопці гукали, ляялись, торохкотіли посудом, а вона сиділа, тримаючи на грудях руку.

Григорій Опанасович стояв у кутку. З кожною зрушеною річчю і перекинутим стільцем у

нього холонула кров. Жах обіймав його. Мовчазний завсігди, він стримував себе, щоб не завити, щоб не кинутись і не здушити чийогось ворожого горла. Потім він зблід і знесилів. А коли почали розходитись, Григорій Опанасович з новою силою зрозумів, що все кінчилося, що ніколи не повернути йому плодів своєї праці, і мрії його потрощено назавсігди, і немає вже життя, тільки непотрібні обдерті дні. Він бачив— один з махнівців поніс його пальто. Розпач хитнув його, він кинувся й забубонів:

— Мое пальто... мое...

Його очі блимали, слова бовкнули глухо, і руку він простяг, як голодний жебрак. Тоді хтось промовив:

— Оддай, Мишко. Це їхнє.

До ніг йому кинуто пальто. Він підняв його й надів. Холодні судорги зігнули йому пальці. Він сів на розпанахане ліжко, загортався в пальто і згинався.

Всі пішли. В порожніх хатах поволі осідав сполоханий пил. За вікнами темнішав день, крізь відчинені двері котилися холодні передвечірні подихи. Григорій Опанасович сидів, зловісна тиша проймала його тіло німим холодом і тремтінням.

Марта Данилівна підійшла до нього й сказала:

— Що вони зробили... Подивись, що вони зробили...

Вона стисла руками груди й прошепотіла:

— Альшо, чого ти не захистив нас? Ти-ж рідний, ти-ж син...

Вона замовкла й стояла. Григорій Опанасович підвів голову й дивився на неї. У присмерках,

що гусли й насувалися, він виразно бачив блідоту її обличчя, зморшки й погаслі очі. Він згадав колишню Марточку на станції й себе. Там почалося їхнє тихе кохання на платформі, коли гаснули лихтарі після вечірнього потягу. Потім вона родила дітей, а він працював. Життя було таке гарне... Він затулив обличчя руками, припав до матрацу й заплакав голосно, як ображена дитина, хлипаючи й захлинаючись.

Повернувся Колька.

— Кришка. Повезли,—сказав він.

Почувши, як плаче батько, він спинився. В батькових стогонах він уперше відчув глибоке гнітюче горе. Він поляскав батька рукою по плечі:

— Папко, брось! Ну, забрали—й хай. Велике діло — проживем. Будемо вдвох робити... Папко!—Він подумав і додав:

— Службу покинь. Будемо спекулянтити. Компанію наберемо. Не плач!

Він справді почував себе бадьоро. Папа й мама, що командували ним раз-у-раз, тепер такі безпорадні. Він візьметься до праці, годі вчитись і байдикувати! Тепер такий час, що коли не подбаєш за себе, то й помирай. Та й батьки вже старі. Важливість хвилини надавала йому спокою і певности.

— От ви й не подивились, що осталося. Де сірники?

Колька здобув десь сірники, взяв каганця й розпочав господарські оглядини.

— Тарілка... спідниця... моя сорочка...—бубонів він десь.

Андрій Петрович тим часом прибрав у своїй кімнаті. Всі книжки знову лежали на своїх міс-

пях, ліжко застелено, сміття заметено. Старий запалив моргалку й оглянув хату. Вона була убога, а бадьора.

За бурхливих подій цього дня він утратив тільки шапку свою—вона вподобалась,—та шклянку. Але він мав ще картуза та глиняний кухлик і не вбачав нічого небезпечного в своєму становищі.

За цей день вийшло ще газет. На друковане слово проголошено волю—і от з'явилися газети всіх напрямків. Це був несподіваний розцвіт преси, коли за десять верстов від міста лунали бої.

Андрій Петрович поволі проглядав їх. Вони цікаві були своєю одноманітністю,—кожен запевняв, що саме він є найбільший приятель народів, й тільки він має ліки зробити його щасливим.

— От, — думав старий, — які гарні рецепти, і як багато вмирає від них людей.

Зайшов Колька.

— Дядьку Андрію!—заклопотано сказав він,—там з Ксаною не гаразд.

Про Ксану всі забули.

— Що їй? — спитав старий.

Колька повів його до кімнатки при кухні, де складали непотреб усякий — порожні пляшки, битий посуд, ганчір'я.

— Вона тут?

Колька черкнув сірника. Долі, захиливши на спину голову, розкинувши руки, зігнувши голі коліна, лежала Ксана потворною купою зганьбеного тіла.

С И Н.

Васюренко зліз із платформи, заваленої залізнякам, і почав обтрушуватися. Його сірі полотняні штани стали брудно-червоні від залізнякавого пилу й він даремно бив себе по колінах своєю великою, схудою рукою.

— Доведеться на річці випрати,— подумав він і одійшов набік. Йому не хотілось іти геть, поки не рушить потяг. Він любив машини, зокрема паротяги. Химерно вигадано—само себе везе, ще й вагони тягне. А цей потяг він чекав був так довго у місті—аж півтори доби, валяючись у бруді коло станції, блукаючи як неприкаяний, вздовж і поперек рейок, влаштовуючись раптом спати, то зненацька зриваючись на тремтячі ноги з наболілим бажанням податись геть далеко, світ-за-очі, і заблудитися, і померти. Але він знову сідав на карачки і з обважнілою головою водив язиком по губах, що запеклися й щеміли. Він міг-би напитись води, але знав, що ту воду йому викине з середини.

Часом його й без води починало нудити; весь світ брався в його очах червоними, страшними колами й під горло котилась огидна гикавка. Він лягав тоді на спину й починав звільна дихати, примруживши очі. Проте йому пощастило витримати цілий день, з'ївши тільки вранці шматочок хліба, з долоню завбільшеки.

І тільки коли вечір минув і ніч прийшла—пригрюкотів оцеї потяг і забрав його, виснаженого з безсоння й голоду, ніби міцно задуманого. Але він ще мав у собі досить сили, хоч м'язи його були ніби павутинням оповиті. Додому ще було йти п'ятнадцять верстов. Він тепер не буде такий дурний, щоб їсти вранці. Це дурниця—потім мучигись цілий день. Краще потерпіти до обіду, а там до вечора мабуть легше буде.

Потяг загув і рушив. Васюренко провів його очима за горбок і повернувся йти. Тільки тепер він побачив аж у вутку коло станції свого шуряка, Олексу Корнійчука, що сидів у гурті ще п'ятох селян на купі повних лантухів. Вони теж вернулись цим потягом. Серце його затіпалось млосно, стискуючись у безнадії й заздрості. Підійшовши до них, він побачив, що вони їдять сало з хлібом.

— Здорові були,—привітався Васюренко.

Корнійчук підвів до його голову й засміявся.

— І ти тут?—спитав він;—яким це вітром?

— У городі був,—сказав Васюренко;—їздив де-що спродати. З останнього. Та тільки...—він махнув рукою:—бодай не жити! Брав спідницю материну дівочу, брав сорочку свою вишивану, брав граблі й лопату, а ось що маю.

Він показав паляницю, що тримав її під пахвою. Корнійчук посміхнувся всім своїм голеним обличчям.

— А ми аж у Полтавщину забились були... Еге, як там дядьки живуть! Ти, хлопче, мабуть, і забув про таке життя. Там не собачину, а свинятину в борщ кладуть, а хліб, хлопче, не з макухи, ні, ні! Ну, й наміняли, не диво,—він ударив рукою по лантухові, на якому сидів.

Васюренко похмуро дивився на Корнійчука, на гурт, на лантухи—в них він почував чисте, добірне зерно. В його заворушилася думка, що сестра, Марійка, хоч клучочок принесе йому того зерна... Та ні, що там надіятись! Не така вона, не такий Олекса, щоб дати! Він швидче себе дасть зарізати, ніж поступиться хоч зернятком.

А Корнійчук провадив:

— Туди-б тобі, хлопче, податися на заробіт-ки. Там робітників потрібно, о, ще й як! Заробив-би собі добре. Чого тут сидіти?

— А мати?—понура спитав Васюренко.

— О!—здивувався Корнійчук;—та хіба вона не померла?

— Ще слабують...

— Живуча з біса стара Васюриха! Ну, та й їй не два віки жити,—як помре, то згадай мое слово, мандруй на Полтавщину. Там і заробиш, і дівчину собі знайдеш. А й красуні єсть, нехай їм трясця! Як заведе пісню, так і в старого серце затіпається!

Корнійчук хляснув парубка по нозі й за тим узявся до сала. Васюренко стояв, похиливши голову.

— Піду я вже,—промовив він врешті.

— Так ти скажи моему Василюві, щоб виїхав. От і добре, добродії, іти нікому не треба. А то-ж просто хоч жеребок видай, кому йти.

Васюренко обійшов станцію і вийшов на великий шлях. Сонце вже високо підбилося і починало парити. Жовтий, мертвий степ розлігся перед ним, скільки сягало око. Він посунув повз вигорілі ниви, що світили миршавими стовбурцями занедбаного хліба. Здебільшого їх не кошено навіть на сіно. І що-далі він заглиблювався у

стеги, то більша тиша й спека огортала його. Навіть коники не сюрчали, не літала мушва. Безкрая палюча жовтизна різала очі. Він ішов ніби на руїнах великої пожежі, де огонь знищив усе рідне й близьке, де навіть спалено частину його серця.

Одійшовши з чотири верстви од станції, він побачив коло шляху зв'язаного мотузом чоловіка, що лежав собі непорушно. Нахилившись до нього, Васюренко пізнав свого земляка, Степана Безрукавого. Ножа не було й парубок зубами розв'язав вузли; дядько Степан тільки стогнав.

— Що це вам, дядьку?—спитав Васюренко.— хто це вас так? Я аж злякався, побачивши.

— Ой, не питай, хлопче!—стогнав Безрукавий, розминаючи ноги та руки:—на цій мотузці й повіситись... Всього рішили, всього, як єсть...

Він надсилу підвівся і пильно озирнувся. В канаві около шляху лежала перепічка, чорна, як земля. Безрукавий схопив її, одломив половину й жадібно почав запихатися. Васюренкове серце йойкнуло, раптом бризнула йому в рот слина й він одвернувся.

Дядько Степан мовчки сопів, ковтаючи зашкарублі шматки. З'ївши половину перепічки, він з жалем подивився на другу половину й засунув її за пазуху. Потім видобув із кишені книжку, одірвав клапоть, витрусив із зялозеного кисету решту тютюну, досипав трохи сухого зілля, що ваялося долі, й скрутив цигарку.

— Огню немає?

— Ні.

Васюренко сів біля його й витер рукавом нашийці.

Дядько Степан відхнув і розказав:

— Ти-ж знаєш, хлопче, крім жінки п'ять ротів маю, та все добрі роти, молоді, та все хлопці, як ті каченята ненажерливі. З'їли пшеничку, з'їли ячмінь—не розвиднюється нам. Діти на гвалт кричать, жінці хліб увижатися став... Здохла кобила—зварили юшку. Перший раз їли—ригали, другий раз ригали, а на третій—пішло. Та чи надовго? Почав я розумом розкидати—другу кобилу різати треба, однаково хитається. А тут жінка в одну душу—забирай усе на воза, їдь куди знаєш, може хліба наміняєш. Видима річ—жінка! Винесли все з хати, запріг я кобилу—не тягне. Приробив я збоку посторонку, надів шлейку собі на плечі—поїхали ми. Ой, хлопче, муки прийняв я! Пилюка очі засипає, коліна підгинаються, а я тягну, тільки плююся. А виміняв таки пудів з десяток зерна і кобилу напас, кобила моя вже хвостом хвилає, сама тягне. Ну, думаю, радість везу, а далі ще може розстараюся. Дурень думкою багатіє. Позавчора вночі їдемо, я на возі куняю, кобила сама путь веде. І не зчувся, і не крикнув, як зв'язано мене—хто—не бачив, ніч, бач, глупа була. Кинули мене коло шляху, а ще хтось гукнув—дай йому щось—так оце перепічка. Війкнули на кобилу й поторохкотіли. Я почав гукати—вбийте мене—а вже не почули мабуть. Лежав день цілий, пролежав ніч, ноги затекли чисто, а оце ти визволив мене, та не знаю, чи дякувати.

— А з обличчя їх не примітили?—спитав Васкюренко.

— Де там з обличчя! Ніч, кажу, глупісінька була.

Дядько Степан мовчки посмоктав незапалену цигарку й сплюнув.

— Чого я не передумав, отут лежучи! Мав час, спати не хотілось. Стара Кандзюбиха каже: од бога. А люди й вуха розвісили. А я собі гадаю—ми як бур'ян при дорозі, як реп'яхи. Ростемо собі, поки дощ іде, а сонце впече—жовнемо, гинемо. Дурниця ми. Тільки гонору в нас багато. Та чого не гонорувати, коли їсти маєш? А скільки їх по селах швендяє високогонористих, городян, цеб-то, що гукали: ми! ми! Он у Піщанському млині за сторожа прохвесор служить, десять, кажуть, мов, і татарську, знає. А нема чого кусати—й науку, хлопче, кинув. Збило їм гонор, усім; видно, що ми—так собі, тьху—вітер повів, ми й котимось. Еге, як-би бог був, не так було-б!

— Так по-вашому й жити не треба?—спитав Васюренко.

— Авже-ж, хлопче, видима річ! Тільки звичка у нас погана. Ось хоч-би й я—звик тютюн уживати. І знаю, що чорт-зна-що, а ось нема запалити—і ссе мене. І життя, як тютюн: куриш—гірке, а після його дим вітер носить.

Васюренко раптом схопився.

— Ой, дядьку,—гуєнув він,—ходімо додому!

— Ну, та й пече,—промовив дядько Степан, поволі підводячись;—бачив я таке скло, що як настановити його проти сонця, так можна цигарку запалити. Добра річ!

Знову розгорнулись перед ними висохлі лани; дрібний пил, злітаючи з-під ніг, обсіпав їх, мов іскрами, гаряче повітря душило груди.

— Го-го!—гукнув дядько Степан.—Памятаєш, хлопче, приїздив торік агітатор. Кричав, що ми, мовляв, машиною оратимем, машиною й дощу напустимо. А де він, сукин син, тепер із своєю ма-

шиною? Бога, кажуть, немає, а самі в боженята пнуться.

Далі вони йшли мовчки. На околиці села, коли вони розходились, дядько Степан сумно сказав:

— Висипалась моя цигарка. Ех!

Васюренко простував до своєї хати, не зустрічаючи нікого по дорозі. Так само, як у степу, в селі було порожньо, тихо й пекучо. Він минав хати з зачиненими віконицями, з заваленими клунами, з дворами, порослими лободою. В повітрі був тільки задушливий пил, що повстав з-під ніг; ані брехіт собак, а ні рохвання свиней, ні людський гомін не хвилював того задушливого пилу; а спереду, на чистому обрії село вирізнялось, як намальована бездушна картина.

Коли він був уже близько хати, з бічної вулиці повільною ходою пройшла стара Кандзюбиха, простуючи до зборні. Там тепер зосередилось життя села. Аж зранку чоловіки з люльками, часом порожніми, жінки з дітьми лишали свої хати, де не було праці й хліба, де було моторошно з повільного вмирання,—і сходились до зборні. Там з дня на день точились одноманітні розмови про голод, про лиху долю, про те, що сіяти нічого й нічим, обговорювано повини, як що вони були, а коли ні, то й так обходилося.

Стара Кандзюбиха, якій було вже коло сотні років, теж що-дня одвідувала зборню. Там вона повчала молодиць та й чоловіків, коли ті її слухали.

Васюренко зайшов у своє подвір'я. Його хата була така стара, що її довелося підперти кілками, „взяти в рямці“, як сміявся небіжчик волосний писар. Поруч неї стояв напівзавалений льох, а клуню він давно вже продав на дрова за

пуд ячменю добрим людям. В сінях було темно й прохолодно; він спинився й глибоко вдихнув у себе вохкувате повітря. А в хаті густий сморід, важчий за розпечений вуличний пил, ударив йому в голову й він мимоволі затримав віддих. Його вмить занудило, спазми здушили горло й перед очима поплили червоні кола. Він прихилився до стінки.

Слабий голос тихо запитав:

— А хто там... Ох...

Васюренко не зразу відповів; спазми вив'ялили його й важка подорож зараз дала себе чути. Ноги його тремтіли, руки звисли і він стояв, прихилений до стінки, ковтаючи повітря.

— Це я, мамо,—врешті вимовив він.

Не було навіть на чому сісти. Стільці, лаву, стіл, скриню давно вже продано за час довгої хвороби господині. Ніби випадком потрапили люди в цю порожнечу і зараз підуть геть, лишаючи подерті стіни, роззявлену піч і рештки паперових окрас, що безладно звисали із стелі.

Васюренко підійшов до полу, де лежала мати, й сів коло неї.

— Зморився я,—промовив він, мов перепрошуючи;—ніч не спав, іти далеко... Хліба привіз. А ви як? Чи приходила Марійка?

Мати довго не відповідала. І Васюренко подумав, що Марійка таки приходила, годувала матір, опорядковувала її, і він почав умить марижити, що вона й далі приходитиме, а може й зовсім візьме матір до себе. Аж ось хвора прошепотіла:

— Не було...

Так. Не приходила дочка до матері і не прийшла. Проклята багатійка.

— Мамо,—сказав він,—я розмочу хліба, а ви поїсте. А тоді скинете все, я заберу й постіль на річку прати. Тут задуха. Та разом і риби може піймаю вам на юшку.

Мати мовчала. Вже вісім місяців вона лежала висохла, залякла, півнепритомна, без руху, тихо стогнучи вдень і вночі. Часом вона не пізнавала й сина; байдуже приймала їжу, коли їй давано в рот, і ніколи не прохала сама. На полу, в купі хабоття її зовсім не примітно було, і для всіх вона й справді не існувала. Тільки син почував на собі вагу її мертвого життя.

Васюренко пішов до двору свого шуряка, Корнійчука. Перейшов великий шлях, вузьку бічну вулицю й спинився коло хати з бляшаним дахом і мальованими віконицями. Гарна хата, а багато клопоту мав через неї Олекса. Хоч хто наступав був—його хату під штаб брано. А за клунею розстріляно двох гетьманців, шістьох махновців та трьох комуністів. Довго кров видно було, діти ходили дивитись.

На підвір'ї не було нікого, і Васюренко зайшов у сні. Тільки-но рипнули двері, з-за хати вибігла Марійка.

— Це ти?!—гукнула вона;—ой, боже мій, що то як нема собаки! Я за хатою дитину колишу—в хаті дихати нічим—а тут у хату простісінько йди й бери, що хоч. Кудись хлопці повіялись... Сірка нашого вкрадено, знаю й хто: Зінченки прокляті з'їли його, сама бачила його хвоста у їх за клунею. От злидні, прости господи! А вчора одвихнулась до льоху, дивлюсь—Грицаєнків Юрко окравць хліба з хати тягне. Аж за городами

його, сукиного сина, нагнала, чисто руки покусав, як одіймала. Вернулась—уже в мого Серьоги дівора хліб одібрала. Одна мука, прости господи!

— Оце я прийшов сповістити,—сказав Васюренко,—був я на станції, так і Олекса там. Казав виїхати кіньми, та щоб і иншим переказали.

Марійка винулась гукати хлопця з кіньми:

— Василю, Василю, веди коні!

Васюренко сів на призьбі. Не кличе його Марійка до хати. Боїться, щоб їсти не попрохав.

Коли віз заторохкотів з двору, Марійка ніби знову помітила брата.

— Ти ще тут?—спитала вона.—Треба хату замкнути, піду дитину люляти—щоб не зайшов хто.

— Марійко,—сказав Васюренко:—ходив я в город, на останне виміняв паляницю. Прийшов я, матір нагодував. А чи надовго стане? Все виніс—порожня хата, а я оце—як єсть. Олекса зерно привіз—позичте пуд. Я одроблю вдвічі. Здоровий я, тільки змарнів тепер. Не вік голоду бути—уродить, заживемо. Сама знаєш, який я робітник, еге, як робив був! Позич, Марійко! Не для мене це—для матери просю.

— Пуд зерна!—гукнула Марійка. — Господи помилуй, де-ж у нас ті пуди! Четверо дітей з голоду пухнуть, наповичались так, що коні скоро продаватимем. Та чи тобі замакітрилось—отаке сказати: дайте пуд зерна. Вигадали люди, що в нас єсть, а ти й собі! Ну, та то сторонні, їм рота не замажеш, а ти-ж рідний, теж базікаєш. Діждала од брата, прости господи!

— З матір'ю останнім поділитися треба,—сказав Васюренко, не підводячи очей.—А ти хоч зернятко хіба дала?

Марійка мов не дочула останніх слів; вона похитала головою.

— Всі кажуть і я скажу: погано ти з матір'ю робиш! Не малий ти, слава богу, двадцять три маєш, а як дитина. Матір бог кличе, а ти її нагло на світі держиш. Мучиш ти її, гріх тобі, Грицю. Не просить вона їсти, а ти її запихаєш. Та чи вона тобі рідніша, ніж мені, чи як? А бачу я—божа тут воля, гріх великий проти бога йти,—Марійка витерла сльози:—дай їй спокійно померти...

Васюренко посміхнувся й махнув рукою.

— То значить, як матір помирав, так придумати її? Та як Володченко жінку, або Петриха дитину?

Він підвівся й глянув на сестру—бач, яка гладка, до кісточки не щипнеш!

— Ти ще про бога згадуєш... Та як він бачить з неба, то покарає тебе за скнарість.

Марійка перехристилась.

— Хай мене бог боронить од твоєї лютости!

Васюренко пішов геть. Не діжде вона, щоб він ще просив її. Ех, недурно ото пишуть на куркулів—не душі, а залізо, камінь твердий.

Він поволі простував до своєї хати. Оце вже дійшов він до краю, нікуди далі. Хе, паляниця на двох—це не надовго! А більше немає, і взяти ніде.

Коло хати Андрія Чоботаря він спинився й скинув подраний картуз: Андрій з жінкою виносили на кладовище своїх хлопців. Зробили мари з ліси, поклали їх, непокритих, і несуть удвох.

— Коли померли?—спитав Васюренко.

— Одно вчора ввечері, а друге сьогодні зраня ..

— Та оце поспішаємо,—промовила жінка;—

бо, кажуть, сьогодні батюшка ходитеме на могилках, похованих гуртом запечатуватиме.

— Он воно як,—відхнув Андрій;—несемо... а нас хто нестиме? Так і згниємо в хаті. Ворушись, Парасю!

Вони рушили.

Вдома Васюренко сів за хатою в холодку—ой, спека люта, останні сили потом сходять! А він уже й так був знесилений до краю; зомліли руки, обважніли ноги, тіло було мляве і якесь гідке. Було вже за полудень, і він з'їв трохи хліба. Його занудило й він мусів лягти під хатою на спину. Так лежав він довго—вже сонце схилилось на захід, а він лежав. Очей не заплющував, під голову підклав руки—і думати не думав, і спати не спав. Було тихо, невітряно, навіть у затінку душно, і вуличний пил, здавалось, туманом стелився перед очима. Було тихо. Тільки раз затупали коні й поторохотіло—їхали з станції Корвійчук та інші.

Коли сонце заходило, йому здалося, що він трохи збадьорішав. Хотів підвестися, але з самої думки про це тіло його защеміло. Він відхнув і почав засинати—потроху, поволі.

Вранці Васюренко прокинувся пізно—сонце вже добре війшло. Довгий сон не зміцнив його, тільки ще більше розв'ялив і розсотав йому тіло. В голові йому стукотіло й руки тремтіли. В середині смоктало, тягло, живіт ніби підвело аж до горла. З рота йому пашило гнилизною, і він гикав, почувуючи той сморід. Хотів плювати, але слини не було.

Хитаючись, він пішов у хату. Дикою, страшною видалася йому порожнеча хати, бруд і ледве

чутні відхання матери. Повітря було мов цвіла вода—здавалось, то сморід з його рота залив хату. Васюренко спинився й узявся рукою за косяк дверей; вся хата потьмарніла перед ним і поплила від нього далеко геть.

— Оце каюк мені,—подумав він, заплющуючи очі.

Проте, він ще мав у собі сили. Він підійшов до полу і сів, хоч голову йому шматувало.

— Мамо,—промовив він.

Хвора надсилу повернула до його голову. На його глянули байдужі загусклі очі з жовтого, аж синього обличчя; над очима, ковтуном збившись, звисало нечісане сиве волосся, а посередині безладною діркою чорнів на обличчі розтулений рот. Васюренкові вдалося, що мати дивиться ротом, а не очима. Ніщо не нагадувало йому матір, ні колишнього життя коло неї, ні її турбот, ані праці. Все чуже було в її зморшках, у загостреному носі й у ниточках, що звисали з її плечей замість рук.

— Мамо, їстимете?—спитав Васюренко.

Хвора не ворухнулася; вона лежала на спині й очі дивилися, не моргаючи. Тоді парубок одломив трохи хліба, намочив у воді й поклав їй у рот.

— Мамо, ковтайте!—гукнув він.

Хвора поволі ковтнула й безгучно заворушила губами.

— Мамо, ковтайте!—гукнув він знову.

Спочатку він байдуже подавав матері хліб. А далі почав відчувати серед хатньої задухи чисту, прекрасну пахощ розмоченого хліба. Ця запашність залоскотала йому душу, і він вдихнув її на повні легені; він нахилився над палянницею

й понюхав її зблизька—розкішні, п'янючі струмки повставали з-над нею. Він затремтів; слина буйно ринула йому в рот, він не спльовував її, і вона падала тягучими краплями з підборіддя на груди.

— Вже час і мені їсти,—з захватом думав він;—раз на день, уже час...

Васюренко одломив шматок, поклав собі в рот і довго жував, не ковтаючи; а далі почав ковтати швидко, запихаючись, і з кожним ковтком лились йому в середину спокій і сила. Він заспокоювався, яснішала його голова.

— Здоровий я,—гадав він,—хто з хлопців виходив проти мене на вулиці? Оце тільки трохи занепав. Гей, якби не мати—хіба пропадав-би? На Полтавщину чи Київщину подався-б, скрізь зароблю. Мати приборкала мене—тут нічого не вдієш. Я не Марійка й не Володченко, щоб людей душити. Матір догляну—таке діло.

І де-далі, то легше ставало йому й спокійніше. Приспані голодом мрії огортали його. Він гадав про машину, якою можна напустити дощ. Що таку машину можна збудувати—він був того певний. Йому уявлявся величезний паровик,—може сто разів більший за паротяг, яким він приїхав, і довга-довжезна дуда, і встромлено її аж у окіян. По тій дуді тягне воду сюди, а тут її кидає догори й вона падає дощем. Під ним красуються ниви, наливають зерно, хилять додолу важкий колос... А дядько Степан каже, що ми—дурниця, так собі—плюнь та розітри. А потяг—теж тьху? А ероплан? А лістричество? О, він читав,—як пройде комуна, тоді скрізь лістричество буде. А голод хіба за комуни буде? Він знає, що комуна—це добре, так треба, та тільки-ж

народ—хоч вілок на голові теши. Он Тиміш Удовенко, що пана вигонив був та з червоною хусткою через груди ходив, про свободу кричав—тепер собі до комерції взявся, по хліб їздить та каже:

— Чого це ви, люди добрі, не зберетесь та не всипете мені гарячих коло зборні за те, що я вас із пантелику збивав?

А вчитель каже:

— Комуна—це дуля тобі під ніс,

Дурний народ! Хліба хай дадуть, кажуть. Без комуни жили. Скрізь про смерть... Мале й старе—смерть, смерть. Мов нічого на світі немає. А самі на місці сидять—ну, й косить їх...

— Дурні,—голосно промовив він і примітив щось непевне. Він злякано підвівся й озирнувся навкруги. Коло його, замість учора початої паляниці, лежав тільки невеличкий обламаний окраєць. Він не вірив своїм очам; він нахилився, заглянув під піл—чи не впав бува де шматок. Не було, не було. Це він з'їв паляницю, не помічаючи за думками. Жах налив йому душу; він стояв, мов здерев'янілий.

— Падлюка я,—шепотів він;—падлюка, стерво. Матір пограбував.

З туги, з ненависти до самого себе він аж посірів. На матір соромно було глянути, гідко було почувати урчання свого шлунку. Він махнув рукою.

— Пропадай усе!

В йому мов щось урвалось і стало йому байдуже. Поволі він витяг з-під матери лахміття, взяв удочку і накопав черви; черви були глибоко й він довго колупав ціпком суху землю. Потім він пішов до річки. Спека на дворі на-

гнала на його ще більше байдужжя. Він ішов, як сновίδα.

Ось і річка. Васюренко спинився. Вода лежала перед ним спокійна, нерухома, одбиваючи на своїй рівнині так само завмерле безхмарне небо. Пісок і камінь пекли ноги.

Він роздягався й почав прати. Без жалю бив жовте, аж руде з бруду, дрантя об камінь, тер піском і полоскав. Потім повісив його на камінях сохнути, а сам, голий, взявся до ловитьби. Блукав з каменю на камінь, закидаючи вудочку. Один бобир піймався—він тримав його в руці,—а більше не бралось. Посохла білизна, приходили корови пити, купались діти, Васюренко кинув пійманого бобиря у воду й почвалав додому.

Вдома він не міг знайти собі місця. Сів за хатою, але перейшов у сіни; тут було прохолодно, і він ліг, але нудьга й безнадія були з ним поруч. Він встав і знову вийшов на підвір'я—сонце пахнуло йому просто в обличчя, над головою тягнулося небо, як розпечений килим, і навкруги була тиша та завмерлі хати.

— Та як-же це я?—гадав він,—як-же я не примітив? Ех, сказано: голодне-безпам'ятне.

Васюренко раз-у-раз ворухив цю думку, і де-далі тоскніше ставало йому й гидкіше. Голова його була похила й руки мляві. Він окинув оком завалений льох, бур'ян у дворі й свою хату в рямцях.

— Егей,—промовив він голосно,—приходять кінці. Хто хоч хату продати може, а мені зась.

Проте, не такий він, щоб лягти та смерти ждати. Кажуть, що з курію хоч поганий, а єсть

пожиток. Борошно якось із нього роблять. Піти, розпитатись.

Він насунув на лоба картуз і пішов до зборні.

Коло зборні, як і завжди, вся громада. Куркулів не видно—та що їм, до них зборня сама прийде... Баби окремо, чоловіки самі, а часом зійдуться—тоді здійсмається галас. Так і сьогодні— всі в одній купі. Посередині стара Кандзюбиха, а проти неї дядько Степан, розпатланий, без картуза.

— Дурна ти баба,—каже він,—дсжила до сивого волосу, а розуму кат-ма.

— А ти провлятий!—гукала баба,—а ти антихрист! Стороніться люди добрі, в йому сатана сидить! Підіть самі в город, подивіться. На свої очі бачила—Миколи угодника ікона нова стала, матери божої—нова, і вшестя нове. Народу—не пройдеш, а большевики нагаями розгонять. Боже мій, ото-ж чудо! Велить бог терпіти, милость свою являє. Пригубилась я, навколішки впала, господи, питаю, чи буде врожай? І чую—шопотить хтось: буде врожай. Ріжте мене на шматки, коли брешу!

— Та чи буде бог з такою дурною балакати?—спитав дядько Степан;—ех, бабо, хай мені бог паляницю спече. Ви про бога скрізь, а пуття з його ніякого. Ікони, бач, поновлює, а кому з того тепло?

Дядьки засміялись.

— Бачить бог—зубожіли люди—додав дядько Пилип,—то він сам собі ремонт робить.

Але молодиці одвели бабу Кандзюбиху набік і вона розповідала їм далі. Дядько Степан плюнув.

— Ой, вредна оця баба! Тільки муть наводять. Надійтесь, каже, од бога все. А яка там

надія, коли пухнемо з голоду. Бачимо, яка житка наша, нащо очі замазувати? Подихаємо, он воно що.

— Подихаємо, та не всі,—промовив маленький дядько Пилип;—он Тиміш роялю вже для дочки купив, учителя на музику найняв. Хвалиться, що на весну мотор купить молотити,—у мене, каже, по-європейському буде.

— Десять хат уже купив,—сумно додав хтось,—два пуди ячменю—та й хата.

Їх була ціла компанія коло зборні. Жінка їхні померли, діти теж померли чи розбіглись, хату продано за два пуди ячменю. Нащо вона, хата, коли немає жінки, господарства, коли сам лишився, як палець? І йдуть вони з тими пудами до зборні; тут живуть ці великі вусаті сироти, поки стане їхніх пудів, а як не стане—нічого не вдієш, треба пухнути. Сьогодні один опух, завтра—другий, а за день, дивись, уже й неживий. Однесуть його на кладовище, закопають, а на його місце новий уже сирота. Не меншає їхнього братства!

Не було тут скарг, нарікання, прокльонів. Смерть приймали без жалів, не дивувалися з неї. Вчора помер Василь, сьогодні Панас, завтра я. А такі, як дядько Пилип, так що й глузували:

— Чи скоро,—питає,—мені амба буде?

Мучились тихо, ховаючись. Тяжко тобі—підидесь і стогни. А на людях будь веселий, не скигли. Всім важко, не тобі самому.

І так просто буває: ходить, ходить людина худа, аж кісткяк стукотить, тоді, дивись, круглішати починає, соком ніби наливається, щоб із себе здійснити не може, так товщає. Тільки сиза, аж сиза з лица робиться—тоді вже хоч і їсти

їй дай, не поможе. Опух—значить край, каюк. Полазит так трохи, а тоді й дуба дасть на вулиці, під тином чи коло хати—де прийдеться.

— А ось і мій спаситель!—гукнув дядько Степан на Васюренка,—здоров будь, хлопче! Як тобі йдеться?

— Погано,—відповів той,—кінці приходять. Оце хочу спитати—як його з курію хліб печуть?

— Кинь про курій,—сказав дядько Пилип,—з його тільки швидче смерть буває. Розіпре живіт, покачаєшся трохи, та й на той світ.

— Виходить, і тут не зачепишся,—промовив Васюренко.

— А нащо чіплятись?—промовив дядько Степан,—спускайся на дно. І ото чудно мені—б'ється, б'ється сердяга, а однаково витягнеться. Ти на мене подивись. Прийшов я додому, як ти мене розв'язав, аж жінку мою вже до бога однесли. А дітей п'ятеро і біс їх не бере. Обсипали кругом, дивляться на мене. Як стуконув я кулаком по столі—тікайте, куди знаєте, щоб і духу вашого не чув! Злякались, розсипались, як миші руді. Замкнув я хату й до зборні. Твій зятьок, Корнійчук, півтора пуди дає за хату, а я не беру, хай подавиться. Що мені з того пуду? Дітей не нагодую ним, знаю, що пропаду, не врятує він мене. Подохну, пойдять мене черви, оце й пожив, значить. Правда, товаришу?—він ударив по плечі дядька Пилипа.

Малий дядько засміявся.

— Таке стерво й черви не їстимуть.

Стару Кандзюбиху повели молодиці вгощати— вона з того жила. Коло зборні стихало; сиділи по-кілька й гомоніли тихо. Але Васюренко дізнався новини — американці, що про них давно

вже балакають, таки мають завтра приїхати і їсти даватимуть малим та хворим. Ніхто тому не йняв віри. Васюренко кинувся до старости — записав матір. А староста каже:

— Багато вже попухло з американських обідцянок.

Але американці таки приїхали. Правда, не завтра, а через три дні, і не американці, а управителі з повіту. Зібрали де-кого з шляхетних — старосту, вчителя, Тимоша та колишнього крамаря, порадилися, та й відкрили столову. Побились баби, кому куховарити, а стара Кандзюбиха сказала:

— Не їжте, люди добрі, тії страви. Вона од диявола, бо жида їм возять. Тьху тричи!

Коли видавали першу пайку, все село було коло громадської хати. Дали тільки тим, що їх староста записав. Дали молочної каші, хліба білого й по шклянці какао. Щасливі йшли швиденько геть, а инші похмуро казали:

— Якби хоч ячмінного, та всім. Отака правда.

Казали, що староста записав, кого схотів, а себе пом'янув аж двічі. І родичів своїх, і приятелів.

Все товариство з зборні стояло тут і мовчки дивилось, аж поки кінчили видавати,

— От мудрація, — сказав дядько Пилип, — дають дітям та хворим, а ми під цю категорію не підходимо.

— А де мої діти? — промовив дядько Степан, — розвіялись, як курява, забігли десь... А воно й краще — повмирають малими, лиха не знатимуть.

Загадували дрова рубати в ідальню, але дядьки з-зборні були вже на те безсилі. А дядько Степан показав свою руку—вона була пухка, як у немовлятки, і пучки були, мов ниточками поперед'язувані. Опух дядько.

Васюренко похапцем ніс їжу до хати. Він чисто знемігся, стоячи в черзі, — з того дня, як поласував був паляницею, й зернятка в роті не мав. Три дні постив, а шматочок матері зберігав. Його обличчя змінилося: борода поросла нерівним клоччям, очі запали і ніс став тоненький, як трісочка. Сам він якось витягся вгору й видався над міру високим. З'явилася в його звичка — терти рукою чоло, ніби витираючи набіглий піт.

Ввійшовши до хати, Васюренко перевів дух і промовив хрипуче:

— Мамо, чуєте... дали, приніс вам...

Він на мить заплющив очі й потер долонею чоло. Йому хотілось зігнути і так ходити.

Мати не озивалась. Парубок поставив їжу на піл і нахилився над хворою—вона була нежива. Син ураз відчув мертвенну холоднечу її тіла, але ворушав її й гукав:

— Мамо, чуєте! їжа есть, їстимете... каша, хліб добрий... Мамо, чуєте?

Та мати мовчала. Васюренко випростався й махнув рукою.

— Ех, не вижила мати, не доля їй. Бідкалась увесь вік і померла під лиху годину. І їсти він їй приніс, а вже непотрібно. Не врятував він її—може якби не з'їв тоді паляниці та давав їй більше, то й додержала-б. А так — пішло все прахом: ні йому, ні їй.

Васюренко сів на під і схилив голову. В кожному куточку свого тіла він почував утому й біль. Щеміли його руки, ноги, в голові було холодно і в роті сухо. В кімнаті він був ніби сам.

Раптом він згадав про принесену їжу. Нащо їй пропадати? Мати померла, їй непотрібно, а він може з'їсти.

Васюренко взяв миску в руки й несподівано міцно стиснув її. З першого-ж ковтка його охопило якесь божевілля: він рвав хліб, стогнав, хекав і припадав до миски всім обличчям. За хвилину він усе спорожнив і вилизав миску язиком. Їжа забрала йому останні сили; він упав коло полу й лежав, насолодно відчуваючи млюсть свого тіла, спокій і нестому.

Надвечір він підвівся й напився води. Він був кволий, але бадьоріший. Мати померла—гей, тепер шлях перед ним! Скрізь заробить, скрізь людиною буде. Піде на Київщину, подасться на Полтавщину—матиме хліб, бо робітник він добрий, потрібний.

Він потягнувся, але руки йому опустились. Сили немає... Хіба він до роботи годиться? Хіба він лантух підійме? Хто його, такого, візьме? А дорога ще далека—підіб'ється, так і помре десь серед степу.

Сум і добре знана нудьга обгорнули його. Він згадав, що в хаті мрець, і йому моторошно стало серед присмерку. Він одчинив двері— на небі зійшов блідий місяць і над обрієм низалися зорі.

Васюренко стиснув кулака. Вперше за місяці голоду прокинулась у йому злість і здушила йому серце. Він зробився похмурий і насупив брови.

— Он воно як,—гадав він,—годував, нянькою був, а тепер померла й мене за собою тягне. Вміла мати жити й працювати, а вмерти не вміла. Е, та що й казати!

Він знав, що гине, що не животіти йому, і дика спрага до життя запалала в йому шаленим вогнем. Він хотів працювати, він почував себе розумнішим од своїх земляків, а якби ще підучитися трохи—куди там ті агітатори, що приїздили! І він мусить померти в цій хаті у рямцях? Вся істота його обурилась.

А що, якби змовчати, не казати, що мати померли? Він аж остовпів з цієї думки. Давати-муть їжу ніби для неї, а він їстиме сам. Тільки три-чотири дні—і він подужчає, набереться сили і піде тоді на заробітки, виб'ється, свого дійде.

Ця думка охопила Васюренка й не пускала від себе. Тільки три дні змовчати—і він урятований.

Та тільки хіба вдержити мерця три дні в хаті під таку спеку? На три вулиці чути буде. Винести треба тіло... Побачать? Тоді все пропало. Що робити, яку раду дати?

Він стояв замислений і ніколи не почував себе таким безсилим, нікчемним і нещасним. А жити хотілось, ой, та ще й як! Три дні, три дні—і він урятований.

Васюренко гадав:

— От була мати жива, чи я не доглянув її, чи не годував до кінця? А тепер уже нема її. То не мати лежить там.

Він стояв довго, немов заляк. Місяць плив посеред неба і з-над річки котилась прохолода. Він повторював раз-у-раз:

— То вже не мати. Матери немає.

Врешті він наважився. Ввійшов у хату повним кроком, взяв мерця в обійми, виніс і кинув у завалений льох. Потім прислухався.

Другого дня Васюренко приніс собі їжу. В хаті він так злякався, що трохи не впустив миски: на полу лежала його мати. Він спинився й волосся йому најжачилось. Потім він згадав, що сам уночі навмисно скрутив з хабоття опудало, щоб, хто ввійде, то здавалось, що там людина лежить.

Він поставив миски, але ляк не покинув його. Оглянув хату—вона була так само порожня, обдerta й припала пилом.

Утомлений він був страшенно. Ніч минула була чудна: він лежав і чи то думав про щось і не міг згадати, чи просто куняв, раз-у-раз прокидаючись, а справжнього сну не було. А ночі короткі—зійшло сонце, пахнуло жаром, напекло землю; дихати нічим, паморочиться голова, хочеться лежати й лежати.

Але він підвівся—ні, він схопився. Ніколи ще серце його не билось так гостро; мов пугою різонула його думка, що він матір свою викинув як падло, як дохлу собаку. Перше бажання його було йти кудись далеко-далеко, щоб і вітер з цього краю не долітав до його. Але сил було так мало, що кожний рух болів йому.

— Куди тікати?—з жалем гадав він,—зголоднів я... Немає мені пути.

Він тер рукою чоло й насуцлював брови.

Потроху він заспокоювався; вчорашнє почало видаватися йому вже не таким страшним. Не зарізав-же він людину! Хто вийде сином проти

Його? Ге, бачив він синів або дочок таких, як Марійка. Хто сміє йому за матір ганьби дати?

— Ой, баба я,—думав він,—та ще й баба велика.

Дурниця все це. Буде жити, працюватиме, і людям із нього користь буде. Учитиметься, книги великі читатиме, а книжку прочитаєш — мов сонце зійде. Гірко добував він науку, а таки дійшов. Раніше панам тільки було, тепер не те — тепер їхня, горопах гірких, черга прийшла.

Він знову марив про Київщину та Полтавщину. Як казав Корнійчук — не собачину, а свинячину в борщ кладуть, заробиш, парубче, добре!

Обід він узяв. А повернувся — і знову він був, мов лист осінній, в'ялий, жовтий і безпорадний. Поставив їжу на піл і сам сів коло опудала. Він був, як людина, ще підняла надмірну вагу; в йому не було ні сили, ні думки живої — все те покошене, потоптане і вітром рознесене.

День тягся довго; часом здавалося, що він і не кінчиться ніколи. Васюренко сидів зігнувшись і почував, як затікають його ноги й влякнуться руки. А він і не думав уставати. В голові йому було сіро й безмежно, як уночі в степу серед снігів. Часом випливала думка, що мертвяк — уже не людина, що людина буває доти, поки жива; часом гадав про Полтавщину, де хліба багато й заробити можна — і все те невиразно, немов чуже, розтоплювалося без останку в сірині його голови.

Нечутно прийшов вечір. Васюренко помітив його, як була вже ніч. Він насилу підвівся, виринаючи з забуття, і розкидав геть накручене на полу опудало. Потім вийшов і став коло льоху.

— Совість мучить, — подумав він, — он воно що. Мучить, шматує, в'ялить мене. Пропав я.

Він сів на призьбі й схилив голову на руки. Коли він підвів голову, вже світало. Розгорнулись на сході рожеві хмаринки, заклубочились, наливаючись жаром, і зійшло сонце.

В цей день, а може на другий, — прийшла Марійка. Вона здибала брата в хаті — він лежав долі й не ворухився.

— Ти ще живий? — гукнула вона.

Він підвівся й дивився на сестру, не пізнаючи.

— Чого очі вирячив? Це я, Марійка. Кажуть, мати померла, що ти не ходиш обід брати.

— Померла, — відповів він.

Марійка побачила на полу миску з кашею, какао і білий черствий хліб. Мухи роїлись над тим чорною хмарою.

— О! — сказала вона, — оце те, що американці дають! Ану, покуштувати.

Васюренко ступнув до неї й гукнув страшним, порепаним голосом:

— Не займай! Тобі свого мало!

— Свят, свят! — Марійка перехристилась. — Тю на тебе, який скажений став! Хай йому грець, тій їжі. Ти скажи, де ти матір дів. Ти поховав її?

Він мовчав. Марійка засміялась.

— Щось ніхто не бачив, як ти її ховав... Де вона?

Він мовчав. Марійка гукнула:

— Проклятий! Ти з'їв її.

Вона побігла геть. Васюренко сів долі й похмуро дивився, як мухи споживали американську їжу.

За хвилину народ із зборні посунув до Васюренкової хати. Всі бігли подивитись — такого ще не було, щоб хто матір з'їв,

Попереду поспішала стара Кандзюбиха. Вона прибігла перша й перехристила хату:

— Спаси й сохрани нас од людожера...

Весь двір налився народом. Баби штовхались, щоб стати попереду. Переказували, що хтось бачив, як Васюренко білував матір і вночі варив з неї юшку. Догадувались, що й малий Савчин син, що пропав, пішов теж Васюренкові на печеню.

Голова сільради постукав ціпком у двері.

— Виходь.

Васюренко вийшов і спинився на порозі, держучись за двері. Всі ойкнули— він повстав ніби з домовини, сухий, згорблений, якийсь покручений, мов корч.

— Признавайся, ти з'їв матір?—гукнув голова.

— Ні,—відповів Васюренко,— вона сама померла, а я викинув її у льох.

— Бреше, бреше,—загомоніли навкруги.

Голова сільради звелів оглянути льох. Там справді лежало тіло.

— Ти на що так зробив? Ти знаєш, як стро-го тепер нащот мертвяків? Щоб зарази не було! Тобі ліньки було поховати!

Баби були невдоволені. Казали, що Васюренко вже добре матір об'їв, а сьогодні вночі докінчив-би, так оце перебили.

— Щоб ти мені льох закидав! Щоб мені тут зарази не було. Чуєш?

Васюренко похитав головою.

— Ні,—промовив він,—не сила вже мені.

Голова сільради ударив його ціпком.

— От, злодюга! То це я мушу робити?

Натовп розходився. Стара Кандзюбиха казала, що це місце треба посвятити.

ВІЙСЬКОВИЙ ЛІТУН.

І підуть вони в безвість віків
Повні суму і жаху,
Простувать в ході духові шлях
І вмирати на шляху.

Ів. Франко. Мойсей.

Опершись рукою на широку дверину товарового вагону, Сергій Данченко дивився на місто, що сірою плямою лежало далеко геть, завезене ранковим туманом. Позад Данченка, трохи напоягаючи йому на плечі голими грудьми, стояв Василь, накинувши на плечі хутрову куртку. У вагоні серед бляшанок з бензиною та купи різного машинового приладдя спало теж двоє—літун Тимошівський та военком літунської сотні.

Вагон термосився з руху й помірно плигав на рейках. Сергій Данченко, тримаючи рукою шапочку на голові, перехилився за двері й пильно роздивлявся на невідразне місто.

— Там річка... бачиш, Василю, за містом?—спитав він, показуючи рукою.

— Бачу,—відповів той.

— А за річкою, далі — сад... Його не видно. Отам серед саду стояла наша хата. І зроблена була просіка, щоб через неї з вікон було видно річку.

— Твій батько був великий буржуй?—спитав Василь, добуваючи люльку.

— Чималий... тисяч з сорок десятин мав.

Василь посміхнувся.

— Може й мій теж буржуем був, — не знайомий з батьком, ні з матір'ю. Хтось мене народив, спасибі їм, та й кинув на вулиці.

Василь закурив і плюнув на біжучу землю. У вагоні заворушився военком і голосно позіхнув. Далі він підвівся і підійшов до дверей, кліпаючи очима.

Потяг раптом звернув і місто вже лежало просто перед ними. Туман розходився. Місто росло, насувалось на них і розпадалось на будинки.

— Вже приїхали?—спитав военком.

— Воно таке саме... таке саме, як і було, — казав Данченко, не зводячи з міста очей;—он я бачу вокзал, театр.

Василь плеснув военкома по плечі.

— А що, военкоме, будемо гнати бензину на на горілку?

— А будемо,—відповів той, чіпляючи до пояса револьвер.

З їхньої мови прокинувся Тимошівський, жваво потягся та й собі висунувся з вагону.

— Оце добре,—гукав він,—як я занудився без великого міста!

Він засміявся й погрозив кулаком.

— Ну, держіться, дівчата й жінки! Літуни їдуть!

Потяг спинився коло станції, і всі злізли з вагону.

— Ти до тітки підеш?—спитав Данченка Василь.

— Так,—відповів той,—але не заздри мені, я обіцяю й тобі знайти помешкання в неї.

Василь потягся.

— Ех, чому заздрити? Я й казарми люблю. Та, мабуть, я підшукаю жінку, що мене полюбить.

З неясним острахом пішов Данченко у місто. Він давно вже носив його в своїй душі. П'ять років безупинної мандрівки з фронту на фронт, голод, безсонні ночі взимку коло вогнища, коли все всередині бралось кригою й застигало, тисячі таких ночей і одноманітних днів—викохали йому теплий малюнок рідного міста. Там, звідки вернувся, він не мав нічого свого, і цей малюнок переховував, як єдине багатство. Він любив тепер місто більше, ніж тоді, коли жив тут. Ночі холоду й дні спраги виткали йому чудове мереживо спогадів, може й неправдивих зовсім, але теплих і втішних.

А місто зустріло його суворо, і просто в обличчя йому війнував важкий дух руїни. З усіх, боків нахилились до нього пошарпані будинки, і вибиті шибки лягали йому тягарями на серце. І хоч п'ять років він тільки й бачив, що розпад і смерть, а не міг погодитись, що місто, де ступала була його юнацька нога, так само гниє й розпадається. Спочатку він не міг навіть вмістити це й дивився, як на диво. Він почував, що всихає; його серце в'яло, і рвались там нитки ніжної мережки, яку він довго в'язав був увесь хмурний час, що лежав позад його.

Сергія тягло далі, вглиб міста. Байдуже розгортались перед ним вулиці, порослі травой, червоні прапори й чисте небо.

Замість буяння він спіткав тільки труп, і шумливе колись місто лежало купою стерва.

Він швидко переходив вулицю за вулицею. Прийшовши до тітчиного будинку, він постукав,

але примітив, що двері не замкнені, і сам зайшов усередину. Назустріч йому вийшла жінка, і в ній він краще догадався, ніж пізнав свою тітку. Її сиве волосся не походило на тодішнє русяве, дрантя, що було на ній, не нагадувало колишніх сукен, а обличчя, де в густих зморшках заचाївся звір, мовчало про усміхи та вроду.

Вона пізнала небожа відразу, кинулась до нього й оповила руками. Ридання заглушили її слова. Мокрі від куховарні руки безтямно гладили й стискували його, а цілувала вона навіть його сорочку. Йому ніяково стало, аж боязно, і він визволився з її рук.

— Заспокойтесь, тьотю,—промовив він.

Тітка сіла на скриню й посадовила Данченка коло себе.

— Ти-ж один лишився... Од кого-ж сподіватись, як не від тебе? Твого батька розстріляно, твого дядька, мого чоловіка, утоплено в річці з камінюкою на шиї, як собаку...

— А де мати?—спитав Данченко.

— Мати втекла за кордон... А я... о, Сергію! Що я стерпіла! Мене бито по видові, тягано за волосся, як повію! Чотири місяці, чотири місяці, як один день, держали мене в льохові, дошитували, ставили під стінку розстрілювати.

Раптом вона схаменулась.

— Тсс... у мене три кімнати зреквізовано, комуністи живуть... А ти не комуніст часом?

— Ні,—відповів Сергій,—а коли-ж розстріляно батька?

— Торік, як німці наступали,—пошепки відповіла тітка.—Вночі аж п'ятдесят заложників розстріляно. А дядька Олексу ще раніш селяни в ополонці втопили. Немає слів, щоб вимовити жах

того часу... Я була, як загнана вовчиця, як скажена кішка! Ти бачиш, яка я? Так тепер я хоч спати можу, а то ночі пролежувала, очей не сплющивши...

— А Галочка?

— Що Галочці? Перебула той час у хрещеної матери і нічого їй... Чудна вона. Почну скаржитись, нагадую про батька, а вона: нащо згадувати, каже, аби мучитись? Дитина вона ще, співає, сміється. Служить десь, у Народній Освіті, чи що, переписувачкою на машинці. Сьогодні неділя, до церкви пішла. Та чого-ж це ми сидимо в сінях?

Вони зайшли в хату.

— Ти їсти хочеш? Тільки не ремствуй, самий хліб та юшка. Так і годуємось. Галочка вряда-годи принесе пайку хліба, а то спродую те, що не пограбовано.

— Потім їсти,—відповів він, і щоб збадьорити тітку, додав:—От я з вами житиму, тоді враще буде. Літунам добру пайку дають, навіть яечка, а масло чи сало—завсіди.

— Гляди, не продайся за те сало,—прикро промовила тітка.

— Як це так—продатися?—спитав Сергій.

— Правда,—відповіла тітка.—Ніхто з нашого роду не продається і не має права продатися. Сергію, кров батька й дядька пролита, і ти мушиш помститися. Тим-то я чекала тебе. Я вірила, що ти живий, хоч ти не писав нічого. Ганьба на твою матір, що втекла,—вона знизила голос і схопила Сергієву руку:—я перед богом присягалась, а ще й перед тобою: мене бито, тягано, сили мені висотано, але моє серце ще б'ється, кипить... Я вірю—прийде слухний час, я теж помщуся, і я уб'ю!

Тітка тискала його руку, але її слова були Сергієві чужі: тітка була така сама руїна, як і місто.

Рипнули двері, Галочка повернулась. Сергій глянув на неї й зрозумів, чом вона не любила згадувати про смерть родичів: то була жінка, що допіру стала нею; в її постаті й обличчі вчувалась весна. Весна віяла з кожного її руху, й вона щедро сіяла той дарунок навкруги. Смерть тікала від цієї дівчини, і Сергій згадав, дивлячись на неї, казкових царівен з сяйливою зіркою на чолі.

— Галочко, — радісно засміялася тітка, — чи пізнаєш ти, це твій брат у-перших, Сергій. Пам'ятаєш, ти ховалась од його, як була мала.

Галочка здивовано простягла Сергієві руку й собі засміялась.

— Ви мій кузен! Треба бути такою пустункою, як я, щоб вас не пізнати. Я-ж тікала від вас малою, а ви-ж аніяк не змінилися!

Тітка прикро глянула на неї:

— Може й тепер тікатимеш? І яка ти дуренька! Ніби Сергій справді опудало яке.

Літун посміхнувся.

— А таки опудало. Я знаю, що поганий. Це для мене не таємниця.

Справді, він знав це. Такий уродився! Він був низький на зріст, з горбом на спині й мав надміру довгі, як у малпи руки. Плескуватий ніс, висохлі губи, косенькі хінські очі, ріденька рослинність робили його обличчя непомітною плямою. А Галочка була така ясна, така повна життя! Сергій почував себе пусткою перед нею і, здавалось, ніколи не бачив жінки так близько, ніколи так гостро не відчував її принад.

— Це для мене не секрет,—казав він:—а ось що дивно... Я покинув тебе—можна ти?—ще маю. Ось я повернувся і не змінився, так само бридкий, як і був. А тим часом ти виросла, стала прекрасна. Вір мені, я не пізнав-би тебе. Це вражає мене. Я стільки блукав, а бачив тільки смерть і руїни. Я чув тільки злосливий сміх, бачив тільки погляди з прокляттям. А ти смієшся, і сміх твій чистий, хороший...

Галочка зніяковіла, гадаючи, що він говорить їй компліменти. А Сергій раптом відчув себе змореним після подорожі.

— Он як... а де-б я спочив?

— Ти втомився?—заметушилась тітка;—ходім, ходім... Спи міцно, а тоді побалакаємо... Я віддаю тобі свою кімнату.

Вона повела Сергія до іншої хати й промовила:

— Тільки ти не сердся—спатимеш на моєму подвійному ліжку.

Вона засміялась і вийшла. Сергій не роздягаючись ліг на широке ліжко й схристив під голову свої довгі руки. Він думав про себе, і йому було шкода свого життя. Він чудно жив—якось між иншим. Уродився калікою—його віддали нянькам, він батьків навіть бачив не часто. Жив на самоті, родичі цурались його, хлопці, з якими він хотів гуляти, глузували й тікали від нього. Так і виріс з думкою, що на цьому світі для нього немає нічого. На той світ він не покладав теж надій і врешті байдужість опанувала його. Тільки де-коли мріяв, але й мрії були невиразні,—він навіть добре не знав, про що треба мріяти. Книжок читав багато, захоплювався будизмом і довго міркував поїхати до Індії. Але так і не поїхав, зро-

бивсь літуном підчас війни, полюбив літунство й уже не кидав його. Так двадцять вісім років прожив, чи то дурнем великим, чи великим мудрецем.

— Треба спочити,—гадав Данченко;—обридла вже блуканина.

І наймиліше було йому те, що спочиватиме він тут, коло рідних. Разом обідатимуть, ввечері розмовлятимуть, і Галочка буде сміятися своїм чистим сміхом.

Прокинувся він над вечір, умився й пішов до вокзалу. Коло ешалону він знайшов своїх: Тимошівського, Василя й военкома. Вони жваво сперечалися.

— Ти повинен це зробити, военкоме,—палко промовляв Тимошівський.—Який-же ти після цього товариш? Свиня просто. Та якби я був комуніст, я зробив би все, що захотів.

— Ні, це незручно,—казав военком:—де-ж таки бачено, щоб у Радянській Державі одкривати кафе, хоч-би й літунське? Виконком так і скаже: буржуазна витівка.

— Чом-же буржуазна? Ми-ж не експлуатувати когось хочемо, а просто погуляти! Що ми—ченці? Кому не можна кафе, а літунам можна. Ми—червона авіяція, гордість революції! Та що це таке? Літаю, літаю, стріляю, бомби кидаю—а мені й потанцювати не можна?

— Чого ти, сосунчику, скиглиш?—спитав Василь.—Ти не знаєш, як треба робити? Пістоля їм до грудей—давай кафе! Їх словом не діймеш!

Военком стояв замислений.

— Хіба так,—сказав він врешті:—візьмемо дозвіл на культосвітній клуб, а там уже збоку приліпимо кафе невеличке.

Василь ударив його по плечі.

— Люблю тебе, военкоме! Ти людина товариська і вигадав добре. Кафе під радянським соусом! Лиха година! Тут тобі й лекції про комуну, і неписьменність ліквідують, і чарочка кружляв. Це мені до вподоби.

— Знаєте, як ми його назвемо?—гукнув Тимошівський.—Клуб „Амортизатор“! Так і зареєструй його, военкоме, а вивіску я сам намалюю.

— Веди мене до себе ночувати,—сказав Данченкові Василь:—бо ще не маю де на цю ніч.

Сергій взяв з вагону свої чемодани, і вони пішли.

— Ти не думай,—сказав Василь,—що я не знайшов собі приміщення. Цілий день ходив, а знайшов таки. О, я знаю, чого мені треба! У мене ставка на інтелігентку, що голодує,—і в така. Чоловік, видимо буржуйчик, злякався Радянської Влади й забіг. Казала, причепурить кімнату. Я вже взяв її на око. Ти маєш горілку?

— Є пляшка.

На тій вулиці, де стояв тітчин будинок, вони зустріли Галочку. Сергій привітався, до неї.

— Та ти теж уже маєш знайомство!—скрикнув Василь.

— Це моя сестра в-перших.

— Добра краля! Симпатичне дівчатко!

Сергій примовчав трохи й сказав:

— Василю, ти ходитимеш до мене й зустрічатимешся з нею. Я заздалегodi прошу тебе—не займай її!

— Го-го! та чи не собі ти її готуєш?

— Ні, не те. Просто вона чесна, гарна дівчина, а ти—босяк.

— Даю тобі своє босяцьке слово,—урочисто промовив Василь,—що не братиму її на око.

В кімнаті Василь скинув з себе хутрову куртку й лишився голий до пояса. Він так завсіди пробував у хаті.

— Давай горілку.

Сергій розпакував чемодани й видобув пляшку.

— Це для тебе приховую, — сказав він.

Далі він запалив велику бензинову лампу й біле світло облило їх обох — напівголого велетня й довгорукого недоростка. Вони сіли до столу. Василь нахильці пив горілку.

— Стара справа, — промовив він, дивлячись на Сергія, — стара, старезна...

— Пече?

— Пече, клекотить усередині, жене кудись, спокою немає! Скільки пам'ятаю себе — блукаю, і гидко мені. О, коли-б який дурень записував, де я був і що робив!

— А ще-ж жити довго, — зідхнув Сергій.

— Оце й воно! — Василь злегка стукнув кулаком по столі. — Матері його чорт! Як згадаю про дальше, так хочеться стати, руки в боки, — давай сюди швидче все гамузом, що там лишилось, — все приймаю на праву руку!

Пляшка вже спорожніла наполовину.

— А ти щасливий, — кивнув він на Сергія. — Тобі що? Ти тогосвітній, справжня людина ти, а ми — наволоч.

— Я щасливий?.. — посміхнувся Сергій, — в чому-ж те щастя?

— Е, та що казати! От літати обридло. Ще як війна була, то туди сюди, а як війни не буде, то змусять-же пасажирів чи пошту возити. Га? Як тобі подобається листоношею? Добра робота, ковінька йому в бік! Будь здоров!

Василь підніс пляшку до рота. Обличчя його зробилось червоне, він витягнув свої м'язисті руки.

— Немає горілки!— гукнув.

Він ще раз потягся, схилився на стіл і заснув. Сергій погасив лампу й ходив по темній хаті.

— Чом я прийшов сюди, до тітки,— думав він, — хіба в мене були коли родичі? Чого вона здається така променяста?

Він почував себе докраю спорожнілем. Ніколи йому не було ще так важко, як тепер, він сам собі був неприємний.

Отже, він струснув з себе ці думки. Приступивши до вікна, він підніс свої очі до неба й у великих просторах розтаюла його туга. Його погляд потопав у безоднях між зорями й приймав йому в душу невимовну глибіню.

— Там моя оселя,— гадав він,— а тут я— вигнанець,

Ввечері пили чай утрьох: тітка, Галочка й Сергій. Говорила тітка. Вона розповідала сьгочасне життя: душу оплутали, дихати без дозволу не можна, білизну на облік беруть, зайвий стілець однімають... І це зветься комунізм?

— І як це нудно, мамочко - про комуністів,— промовила Галочка.— От літо минає, холодно буде зима, бр-р...

— Зима! Тобі аби гуляти!— скрикнула тітка.— Хіба ти згадуєш утопленого батька, хіба тобі болять моя туга? Ти ще їм служиш, спину гнеш!

Тітка голосно заридала. Галочка ніяково схопилась і підбігла до неї.

— Геть, геть!— гукала тітка.— Ти сама більшовичка!

Сергій встав, подякував і пішов до себе. Ця сварка була йому неприємна. І тут колотнеча!

За хвилину до нього постукала Галочка.

— Чи немає в тебе салом'яку? Шкода! Мамі погано, лежить. Така нервова. Раз-у-раз сердиться на мене, що я не лаю комуністів. А вони мені нічого не зробили, їй-богу, нічого. Батька втопили не вони, а селяни,—на тих я сердита. Та й не можна вічно лаятись.

Він хотів спитати її ще щось, аби затримати коло себе. Але що питати?

Коли вона пішла, Сергій знову відчув сам до себе гостру відразу. Він довго стояв коло вікна, дивився на небо, але й воно вже не дало йому спокою. Та врешті він і не хотів його. Думка про Галочку захопила його й зняла вихор йому в душі. Він знов пригадував своє дитинство, науку, п'ятилітнє поневір'яння на фронтах,—і все те кригою лягало йому на серце.

— Я-ж живий!—гукав він сам собі,—я-ж живий!

Ці слова він повторював, як відшукану таємницю. Він ніби згадав про це допіру, ніби прокинувся з довгого сна й на певні груди вдихнув п'янюче повітря життя. Він був, як висохле дерево, що його вогонь охопив враз од краю до середини. Він почував той огонь, якесь божевілля опанувало його.

— Треба боротися з собою,—гадав він,—треба називати себе йолопом.

Так казав він, ніби мав до себе жаль.

Клуб „Амортизатор“ за кілька днів одкрито жвавими заходами Тимошівського. Його проро-

кування справдилось: все місто справді було на відкритті клубу. Привітальні промови відбулися зараня й тільки-но запалено лампи, публіка й музика були наготові. Гримнув вальс; покриваючи його звуки, Тимошівській бадьоро гукнув французькі назви. Мури театрального будинку напружились, стримуючи рух юрби, що задвиготіла суцільним колом.

Танцювали з захватом, з цілковитою відданістю танцям. Танцювали зосереджено й умерто—вперше після жаху громадської борні.

— Messieurs, engagez vos dames!

Сергій Данченко стояв збоку коло стіни й дивився на Галочку. Вона була тут і теж танцювала. З ким—то байдуже. Сергій почував, що танцює з нею він. Він бачив зблизка її обличчя, оповивав рукою її стан. Вона нахилила голову трохи набік, і це робило її ще прекраснішою.

Коло стін купчилось що-раз більше народу і Сергієві доводилось підніматись навшпиньки та через плечі зазірати, щоб не втратити Галочку з очей.

Підійшов червоний Василь і сказав:

— Ти осьдечки. Я вже з півгодини тебе шукаю. Дивишся, як кузиночка танцює?

— Дивлюся, як танцюють,—відмовив Данченко.

— Та невже? Ні, ти зверни увагу: здається били їх, били, реквізували, розстрілювали—аж вони знову танцюють! По парі-ж сорочок не лишили—а дивись, які одягнені. Важко, важко їх захищнути! Га, як ти думаєш? Це мені до вподоби!

— Ти сам?

— Сам, як палець. Кохану свою на село по харчі одрядив. Та й сам я тільки вчора приїхав.

Де був?—Василь нахилився й промовив пошепки, — повстання ліквідував. Ну, й погуляли, біс його матері! Ходім, для того шукав.

Він потяг Сергія між натовпом у кутню кімнату за сценою. Там пили горілку. Їх зустрів веселий гомін і вигуки.

— Ось де ми танцюємо,—промовив Василь, кидаючи додолу куртку.—Сідай, вип'ємо, щоб дома не журились!

Сідати не було де, та й взагалі мало хто сидів. Здебільшого стояли, хитаючись з шклянками в руках і гули. Було напівтемно й прохолодно, мов у льохові.

— Промова, промова!—гукнули враз, і на плечах товаришів з'явився високий літун з пляшкою в руках. Хтось з реготом підтримував його ціпком у спину.

— Товариші,— почав він,—як усі ми літуни, то вип'ємо за наше літунське здоров'ячко! Хай нам легенько гикнеться тепер і на віки вічні! І плювати нам зверху на весь божий світ!

Гучні оплески й брязкіт шклянок покрив промову. Тільки Василь невдоволено пробурчав:

— Не люблю промов! Нащо базікати? Хочеш пити—пий, убити—вбий, а не пащекуй! П'ю за мовчки!

Сергій постояв трохи й вийшов. У залі танцювали безкрай вальс.

В кутку кімнати, нікому непомітний куняв военком, сидючи на стільці. Денна біганина за-для відериття цього клубу геть стомила його, і він солодко дрімав під галас. Коли в кімнаті притихло, він прочуявся, і голова йому закрутилась з горільчаного духу.

На столі миготіла свічка, а біля столу, схи-

лившись на руку, сидів задуманий Василь. Военкомові спершу вдалося, що Василь сам у кімнаті, але згодом він примітив п'яних, що спали долі. Военком підвівся; мелодії вальсу лінули крізь непричинені двері.

— Хто там?—гукнув Василь.

— Це я.

— До речі! Ходи сюди, маю справу.

Военком підійшов до столу і сів поруч Василя. Той випив чарку і налив военкомові.—Пий!

Але военком не пив, і Василь довго дивився на нього своїми червоними, посмішкуватими очима. Далі він зігнув руки, і усі м'язи на його грудях заворушилися з сміху.

— Слухай,—сказав він, нахилившись,—слухай, военкоме! Одпустиш мене з своєї сотні? Під три чорти літунство, я роблюся чекістом! Це мені до вподоби! Га? Я оце вчора повернувся—повстання ліквідував. Ото розкіш! Літунство—нісенітниця! Чуєш?

— Згода,—сказав военком,

Василь ударив його по плечі.

— Я-ж знав! Люблю таких комуністів, як ти! У тебе завсіди можна! Ти свій хлопець, їй-богу!

Военком що-раз більше почував, що п'яніє з горільчаного чаду. Він схопив Василеву руку й засміявся.

— Я—свій хлопець!—скрикнув він.

— Пий, военкоме!

Але военком не слухав його. Він сміявся.

— Як вони весело танцюють! А це що—п'яні долі? Я теж п'яний.

Він перестав сміятися. Вони дивились один на одного з безмежним довір'ям, як змовники у вогкому льохові старовинного замку.

— Ти слухай, — промовив Василь, — я хоч дурний, так хитрий. Я тебе, брате, наскрізь бачу.

Свічка на столі догоріла й погасла; у темряві ще виразніше заплигала музика. Досі ще танцювали ненаситний вальс. Воєнкомів голос забринів дивно в його супроводі.

— Ми беремо цей бруд й прядемо білі нітки.

Василь нахилився й знайшов помацки долі свою хутрову куртку.

— Ходімо, — промовив він, — подивимось, як танцюють.

Воєнком поправив пістоля і вийшов у залю поважний і спокійний, як завсіди.

— Mesdames à droit, messieurs à gauche!

Тимошівський літав по залі й усіх запалював своїм завзяттям. Василь ледве знайшов Данченка за юрбою.

— Ти втік? — промовив він. — Ти стоїш, видивляєшся?

Данченко почервонів з його посмішки.

— Та я радий податися звідси, — відповів, — ця тупанина торохкотить мені в ухах.

Вони вийшли. Все місто вже спало, і грюкіт, що вилітав з танцювальної залі, умирав на її порозі.

— Як гарно, — сказав Сергій; — чи не здається тобі, що десь далеко, а може близько, поруч, — ходить ще один ти й бачить у темряві, як і вдень?

Василь голосно плюнув:

— Знаєш, все, що хочеш, а свого двійника я не потерпів-би! Застрелив-би, як собаку.

Вони пішли, мимоволі звертаючи в темні алеї. Гущавина покривала їх.

— Я вже не можу спати так, як інші, щочасночі,—сказав Василь;—часом сплю вдень, а часом три доби не лягаю, люльку курю.

Він перечепився за пеньок, вилаявся, але сів на нього. Сергій ліг на траву біля Василя.

— А я згадую давнину,—промовив він.—Чи пам'ятаєш той час, коли я вперше приїхав на фронт? Ніхто не помічав мене, тільки нишком сміялися з мого потворства, А ти—ні. Ти потоваришував зо мною. Ми жили в одній ятці, грілись коло одного вогню. Це чудно так! Я ніколи доти не мав товариша.

Василь креснув огонь. На хвилику їх обстали кущі й дерева, а за мить знову подалися у морок. Люлька жевріла, як великий світлик, що застиг у повітрі.

— А ще я думаю про танці,—казав далі Сергій;—ну що таке танці? Крутяться, скачуть люди. А оце я побачив, що в танцях є щось глибоке, без краю принадає.

Василь засміявся.

— О, кузиночка твоя творить дива! Тільки ти, Серьожо, справді не здурій! А то ногу зломити.

— Вона справді чудово танцює,—захоплено промовив Сергій;—нічиї ноги не ступали так вільно, нічиї руки не піднімались так плавно! О, в танцях вона справді прекрасна.

Василь нахилився над ним.

— Коли так, то не будь-же дурний, як затичка в випитої пляшки! Я навчу тебе, як робити: вночі, як твоя цяцька ляже спати, іди й лягай коло неї! Тільки так — інакше пропадеш. Так я робив завсіди, а й разу не помилявся.

— Страшно...—прошепотів Сергій і підвівся.

— Го-го-го,—зареготав Василь своїм колючим реготом;—страшно думати, а не робити! Ти не думай!

— Страшно...—знов прошепотів Сергій.

Василь ударив себе в груди.

— Слово чести, ти не був такий боязкий! Воїстину, жінка нагонить страх, коли її не жахнути заздалегodi!

Він вибив об каблук люльку й знову запалив. Люлька пихкала, ніч синішала й холодніша перед світом.

— Піду додому,—понуро промовив Сергій;—прощай, Василю.

Він повернувся й пішов геть, зникаючи між обрисами дерев. Замість кроків було чути тільки зникливе шелестіння трави й піску.

Василь встав й витягнув обачіч руки, мов на хресті розпинаючись. Надходили доби, коли він не міг спати.

А на другий день увечері, коли Сергій погасив лампу й укрився навіть, до нього в кімнату зайшла тітка,

— Спя, спи,—промовила вона;—я на хвилинку... Ти маєш карафку на воду?

— Ні.

— Завтра я поставлю тобі карафку з нашими визерунками. Переховала таки.

Вона обережно сіла на край ліжка. Потім раптом мов упала йому на груди й обсіпала його обличчя палкими поцілунками. Сергій трохи підвівся.

— Що ви, тьотю?

Вона плакала й сміялась,

— Прости, змучилась я, занудьгувало серце! Ти-ж один рідний, одна надія...

Вона витерла сльози, далі казала твердо, і в її словах були одлиски того вогню, що палахкотів їй у душі.

— Я не на хвилинку прийшла, не через карафку! Сергію, нам треба багато обговорити. Ми не тільки тітка й небіж—нас еднають ще скривавлені тіні твого батька та мого чоловіка. Хай твоя мати носить по чужих краях вічний сором ганебної втечі. А ми—ні! Наше серце—помста!

Коли тітка вимовила це слово, то сама затремтіла. Вона нахилилась близько до небожа, і мова її зашкварчала на розпечених вустах.

— Пам'ятаєш, гукали: братерство, воля? А тепер—кривавий чобіт! Усе розчавив, дикий чобіт! І хто? Варнаки, проститутки! Нас питцями людської крові проголосили, а сами жменями п'ють! Оця страшна бутафорія—комунізм? І вони думають—так минеться? Пройде, забудеться їхня кривава брехня? Ха-ха! Минеться! Вони думають, як гостра ножака в їх, так усі злякались? А—зась! А як ми—теж ножаку? Ага! Ось я—що я? Я-ж усіх їх знаю, в обличчя кожного... Я їх пізнаю! Од мене не сховаються! От тоді... Я лавитиму, шукатиму їх, а піймаю! Сама допитуватиму, як вони мене колись... Все згадаю! Вони розстрілювали нас, а ми їх вішатимем! Ха-ха! Тільки вішатимем? А язика їм гадючого не рватимем? А руки їм криваві не крутитимем? А гвіздки їм у голову, гвіздки...

Вона бачила те, що промовляла, і заходила з пекучої радості. Її голос рвався й робився зловісним харчанням. Гарячі подихи разом з слиною летіли перед неї, і Сергій відчув у собі холодок жаху. Тітчині руки вп'ялися йому в груди, і він, боючись її божевілья, силоміць відхилив її од себе.

Вона піддалась і почала віддихувати. А коли заговорила знову, її голос був кволий і благальний.

— Вибач... Кипить душа... Я стільки терпіла... Я викохала собі думку про помсту, як дитину, як бога... Але як дійти її? Слухай, ми, інтелігенти, домислюємось тільки згодом до того, що чинить простий розум. Повстання! Чуеш—повстання! Ти непевний перемоги? Все-ж за нас: руйна, народній гнів і їхнє безглуздя! Ми підемо в наші села й скажемо їм... О, я знаю їхню душу, я заграю на ній! А щоб вони не думали, що ми за свою землю, за панство, ми їм подаруємо ту землю! Так, дамо документ! Нам помсти треба, а не землі! А наші землі—два повіти—яка сила людей! Ти будеш ватажок, ти будеш перемагати, а я мститись. Я скрізь буду з тобою. О, ти будеш вдоволений з мене! Чуеш?

Сергій мовчав. Все, що казала тітка, було йому чуже.

Вона гукнула:

— Ти чув, кажи!

Він підвів до неї очі і в напівтемряві побачив її знову близько себе. Йому вдалося, що вона вже напружила руки, щоб уп'ястися йому в груди й горло.

— Я розумію вас, тьотю,—поволі відповів він;—але це неможливо.

Вона одскочила од його далеко й крикнула з кутка:

— Неможливо? Ти не хочеш?

— Неможливо,—відповів він;—бо в мені немає ненависти.

Тітка мовчала, навіть дихання її не чути було.

— Ага,—промовила вона врешті, і він здивувався в сили злоби в її голосі;—в тобі немає ненависти! Не дурно ми цурались тебе! Каліка нещасна!

Вона рівним кроком пішла геть, але спинилась на порозі й промовила:

— А коли я дійду свого,—а я дійду,—тоді звелю тебе випороти на стайні батогами!

Він лишився, як був, на широкому ліжкові, Він їхав сюди з неясним бажанням радості. Він мріяв про рідне місто, батьківщину й притулок. А його зустріли руїни, зневага й Галочка.

Минуло кілька днів, повних нудьги. Сергій майже не виходив з хати. Він блукав з кутка в кутку, не знаючи, що з собою робити. Його істота прокинулася і розцвіла, він боявся сам себе.

Василя не було, він повівся знов кудись. Не було з ким погостити, важка самотність, яку Сергій досі не помічав, була паном у його мешканні.

Ввечері він одчиняв вікно і сідав біля нього; лампи не запалював. Йому почивало здаватись, що Галочка обминає його, що вона примітила його чуття, відчула думки й одвернулася від них, як од бруду. Це була найлютіша рана його серця.

— За що?—гадав він.—Я чистий стою перед нею. Що їй до того, що в мені діється? Хіба я хочу більшого, як бачити її, бути весь час коло неї? Але й те собі забороняю. Я задоволений з того, що бачив її хоч раз—і хто знає,—може й досить того, може й краще мені не бачити її більше... Може краще мені повинути одного разу це місто та піти світ за очі вічним

мандрівцем, несучи скрізь з собою її образ, очі, волосся... Бачити її в снах, жити для тих снів і, може, збожеволівши, повірити, що тільки у сні вона існує.

Ці слова ніби хто нашіптував йому, хтось ніжний і чулий, єдиний, хто зрозумів його й поклав йому запашну руку на знеможене серце. І з самого голосу по тілу його лилась солодка млюсть, він заплющував очі, не хотів ворухитися й був, як дитина, що вірить у казку про чарівні краї.

Далекі вітри віяли йому на душу й теплим туманом застиляли очі. Він бачив себе коло рідної хати, у дідівському лісі. Темні дерева височать коло його й затьмарена алея губиться у сніньому мороці. Він іде, потім спиниться—і лячно йому з тиші й нерухомости. Він блукає по лісі без кінця, скрізь зустрічають його темні дерева, стежка тихо сунеться далі й манить до себе на-вислий морок.

А враз заворушилося повітря, заколихалося хвилями, заклубочилося й захитало струнке верховіття дерев; зашепотіло галуззя, зашорохтіла трава. Дзвінкий дощ падає з невидимої хмари й розбуркана земля п'є його золотий сік. Він знає—то грають мати, і звуки линуць сюди крізь одчинене вікно. І враз забуває про це. Приступає до дерева, легко підноситься з гілки на гілку до верховіття, розхитує його, а потім гойдається, і не знати вже галуззя, ані дерева, тільки звуки, що линуць повз хлопця,—ні, то сам він є ті звуки.

— Так, так,—думав Сергій,—це було колись, колись...

Він підніс голову до неба—і дивна річ! Небо, яке ще недавно було далеке й привабливе, ви-

далося йому близьким і нецікавим. Воно вже було йому непотрібне. Там був спокій, а він прагнув до виру, захвату й шаленства. Жалюгідними були його спогади і ніжний голос, що шепотів був йому казкові слова. Казки не було. Було життя жорстоке, немилосердне, але разом з тим напоєне радістю й боротьбою. Геть нерішучість, кволість і самооблуду! Іти до того, що блисне щастям, розіллється бездонною повіддю, візьметься вихром і потрощить, щоб упасти насолодним дощем на роз'ятрені рани; мати те, де життя міниться, як світло в кристалі, де втілено його запашність, до розлягаються його пісні й сміється його глибінь! А то є—жінка!

Він промовив слова, що жажнули його самого:
— Вона буде моя!

З того вечора, як він постановив, що ця дівчина мусить йому належати, голова його напружено запрацювала. Він знав, що тільки голова може добре розв'язати цю справу. Не йому було покладатись на принаду свого тіла, чи чари своїх очей. Потворство заступало йому ці шляхи.

В кімнаті його було порожньо й непривітно. Невеличкий стіл, застелений газетою, стояв коло вікна; на йому купою лежали книжки, що він давно вже прочитав і возив з собою без мети. Біля їх стовбичила велика бензинова лампа, що ввечері сяла білим світлом. Півкімнати посідало широке подвійне ліжко, застелене сірою походвою ковдрою, а в головах його висів шолом та альтиметр. А далі—сірі порепані стіни й підлога з облізлою фарбою. Сергій не звертав досі уваги на убозтво свого мешкання, а тепер воно вра-

зило його. Він почав згадувати м'які фотелі, широкі канапи, волохаті килими, що затишують ходу, малюнки в масивних рямцях, тропічні рослини, квітки, пахощі, свічада, безкраї паркетні й важкі завіси. Нудьга обгортала його серце.

Що для нього була досі його хата? Чи мав він її? Довгі роки перебув він узимку в холодних шатрах, а влітку просто на дворі, на голій землі. Ось прийшов спочинок—і його зустріли голі стіни та недоладне ліжко, що серед порожнечі кімнати видавалось безглуздим опудалом. В ньому прокинулась вся людина одразу, налита всіма бажаннями.

Гостра ненависть і зневага часом захоплювала його. Він ненавидів свою порожню хату, непотрібні книжки й своє минуле життя. А найбільше—свою машину, літунство, що так довго облудно вабило його від краси землі.

— Я вертаюсь до землі, як блудний син,—гадав він;—будь прокляте небо, земле, прийми мене!

Земля була прекрасна, й життя, що точилось на ній. Прекрасні були ранки, коли обрій п'янів з червоного вина, розкішні дні, наляті сонцем, чарівні вечори, напоєні пахощами, і ночі, завинені мороком. І завсіди життя, як несподівана ласка, як величчя смуга зорі, як колискова таємнича пісня. Воно зливою линуло обабіч, молоде в своїй давезні, в щочасній борні, захватне, як танцюва музика.

А цей скарб він занедбав був у собі, забувши, що сам він—син цієї краси, володар цього багатства й спадкоємець його насолод.

— Будь прокляте, небо,—шепотів він, і на його довгих руках росли кулаки.

Він наповно відчував свою окремішність, і це почуття п'янило його. Він був п'яний з свого бажання, навіть з свідомости свого потворства. Хай він горбань, хай поганий недоросток, хай на бенкеті життя йому не дано келеха пити—він випростується, вириває той келех собі до рук і п'є з нього—не вино,—він п'є самий сік життя, що його опшукало.

Він нахабно гадав:

— Це подвійне ліжко мені знадобиться! Чи-ж не замале воно для двох?

Він гадав так, бо жінка видавалась йому чимсь безмежним. Її обійми оплітали весь світ, губи були невідомими морями, груди—високостями, на які він досі не підносився, а ноги—тернистими шляхами до насолоди. Він мимоволі тремтів перед безоднею жінки, і велика гордість опановувала його з думки, що він має жінку собі скорити.

В Галочці його найбільше тішило те, що вона не знала про його замах. Радісна, посмішлива, вона ходила вранці на свою посаду, обідала, гуляла, а він уже чигав на неї.

— Вона буде моя!

Сергій почував себе голодним звірем у засідці. Часом володіння жінкою здавалось йому замалим, нездатним до кінця вгамувати його спрагу. Тоді він гадав про глибше задоволення й запаморочнішу насолоду. Він уявляв себе павуком, що смокче її кров, висотує душу—і ця уява була радісна до болю. Він бажав, щоб Галочка невідступно йшла за ним, схудла, знеможена, з потупленими очима й висохлими білими пучками. І щоб з одного погляду падала перед ним навеолішки.

Врешті, Сергій не уявив, як то повинно скоїтись. Він знав тільки, що перед ним великі зусилля й борня, але був готовий.

Розмова з тіткою про повстання відсунула Сергія від її життя, а так само й Галоччиного. Тітка не розмовляла з ним, не віталась, ніби не примічала його. Сергій навіть гадав, чи не вижене вона його, і наперед вирішив опиратися. Але цього не сталося, бо він давав їй свою літунську пайку, і з неї годувалися всі.

Галочка ставилась до нього, як і раніше. Здибались вони неодмінно раз на день—за обідом, а то й частіше. Промовляли часом два слова, і Сергій почував, що вона, як і малою, трохи боїться його. Це його радувало—з її страху він мав надію на перемогу.

Але тітка—з нею щось діялось. Ввечері вона почала зникати, поверталась вночі. З вікна він часом бачив, як вона йшла—висока, завинена в сіру хустку, вона видимо поспішала. Перед дверима спинялась і озиралась навкруги. Почали вчашчати до неї якісь люди. Приходили ненадовго, звичайно вдень, шепотілись і йшли геть.

Галочка теж пізно верталась—в її установі заведено позачергову працю й вартування. Сергій не лягав спати, поки вона не вернулась. Галоччині кроки він уже пізнавав здалеку.

Одного разу перед обідом сталась пригода. Прийшла Галочка й сказала:

— Мамо, я не передала твого листа. Прихожу я, аж того добродія ще вчора заарештовано.

— Заарештовано!—верескнула тітка. — Прокляті, все гине!

Вона випросталась і стала страшна. Безсила злоба й ненависть засмикали її обличчя. Вона кинулась до шафи, почала викидати з-під одержі папери, дерти їх, далі видобула з-під комоди револьвера й гукнула Сергієві:

— Забирайте це!

Він узяв. Усе скоїлось в одну мить.

З-поміж книг вона викинула дві пачки револьверних куль. Сергій забрав.

Галочка злякано схопила матір за руку.

— Мамо, то це й нас можуть заарештувати?

Тітка сіла на підлогу й засміялась. З перших звуків сміх її залив усю хату. Вона скажено пручалась долі, і Сергій силоміць поклав її на ліжку. Тітка стогнала, заплющивши очі.

— Бризкай, Галю,—сказав Сергій.

Галочка бризкала. На ній розкуйовдилась зачіска, і її коса за кожним рухом розсипалася на спині.

— Вона прекрасна,—думав Сергій.

— Годі,—сказав він і поволі взяв у неї шклянку, торкаючись її руки. Та рука була холодна, і в неї полилось його тепло,—його пучки горіли. Ніколи ще Сергій не мав себе таким схвильованим. Галоччина туга і розгубленість захоплювали його. Вона була така близька й дсяжна! Її очі потупились, уста манили, він почував, що її тіло зм'якло, мов одгукуючись на його бажання. Він забув усе й простяг до неї довгу руку, щоб обняти.

В цю мить тітка розплющила очі й захрипіла. Довго не можна було зрозуміти, що вона хоче сказати. Сергій стояв блідий і зайвий коло ліжка.

Тітка прохрипіла:

— Піди, Галю... я дам адресу... Піди, попереди... попереди...

— Мамо,—прикро відповіла Галочка,—мене-б уже заарештували з тим листом, як-би я не вибріхалась. Там варта стояла. А тепер знову йти на арешт? Мамо, подумай!

Сергій хотів сказати, що він сам піде, куди треба, але тітка гукнула, і цей вигук струсонув усю хату. Сергій мимоволі ступнув наперед, а Галочка з жаху затулила вуха.

Тітка закорчилась, забила на ліжкові, схопилася, плигнула додолу й витягнула перед себе руки.

— Комуністка, комуністка!—гукала вона;— я знаю, я все знаю...

— Що ти знаєш?—спитала Галочка, і в її голосі почулась Сергієві незвичка грубість.

А тітка знову реготала, упавши на ліжко. Сергій хотів дати їй води, але вона біла його по видові й штовхала ногами. Обличчя її перекошилось і з реготу вона почала вити, не стримуючи себе, на повний голос. Галочка стояла біла, зціпивши губи.

— Ох, як вона обридла мені!—несподівано прикро промовила вона,—з своєю лайкою та підозрами. Бач, що вигадала,—Галочка показала на револьвер та кулі;—сама бандиткою робиться, ще й мене до бандитів посилає.

— Май жаль до неї,—сказав Сергій,—вона мати.

— Мати!—скрикнула Галочка;—хіба вона мати? Хіба я чула від неї добре слово? Вона-ж не приголубила мене ніколи. Ось уже три роки вона гнобить мене, кричить, лає більшовичкою. Яка я нещасна! Тепер прийдуть трусити, заберуть мене, тягатимуть...

Ридання колихали її груди. Вона сіла й схилила голову на руки.

— Ні, Галю,—промовив Сергій;—трусю напевно не буде. Як не було досі, то вже й не буде. Адже-ж ще вчора заарештовано того знайомого. А коли й трапиться що, я визволю тебе.

Він сів поруч, коло столу. В цій несподіваній пригоді тільки одне здивувало його: Галочка була вже не та. Вона втратила свою лагідність, у її серці зародилась злоба. Він почував силу в її словах, вона була дужа. Він глянув на неї—така близька коло нього, вона стала ще недосяжніша. Що думає вона, що стукотять її серце? Ось вона, похила, жорстока в своєму сумові, палка в своєму жалю. З застиглим обличчям і розсипаним волоссям, вона нагадувала зневажену богиню, що замислилась про помсту. І враз стала перед ним, вирізьблена давньою рукою; він побачив усі таємниці її розкішного тіла й затремтів з безмежности її принад.

— Треба лікаря,—сказала Галочка.

Сергій мовчки пішов до лікаря. За півгодини він привів його, пообіцявши десять фунтів боршна за візиту.

— Гострий нервовий припадок,—оповістив лікар;—і в наслідок—параліж моторних центрів.

Сказавши, що треба робити, і діставши боршно, лікар висловив співчуття й пішов. Галочка розпачливо стиснула руки:

— Параліж,—прошепотіла вона,—я знаю, що то є, мій дід по батькові слабував на параліж. Він лежав без руху три роки... коло його були лакеї, покоївки, а тут—я?

З ліжка хворої почувся довгий, приглушений стогін. І в йому виступило наперед усе оточення:

сірі, роки вже небілені, стіни кімнати, скривлена шафа, висунуті шухляди, розкидане збіжжя, накритий стіл із застиглою юшкою, розчинені двері і блідий промінь на підлозі. Те, що, здавалось, насувалося допіру, було вже дійсністю. Галочка затремтіла.

— Так стогнав мій дід... Я боялася, він був жах мого дитинства... І оце знову? Не хочу! Не хочу бути покоївкою, я жити хочу! Вона ненавиділа мене, а тепер зовсім погнобить? До лікарні її, до лікарні!

З її розпачу він набував сили. Посмішка вийшла йому на обличчя; він підійшов до сестри й узяв її руку.

— Не хвилюйся, Галю! Ти кажеш: до лікарні, але в лікарнях тепер повно хворих. Їх нікуди діти, вони вмирають під парканами, а вже й зовсім не приймають туди колишніх буржуїв. Тай нащо так? Ти зараз схвильована, а подумай краще—і ти не будеш така жорстока. Так сталося! Хіба ти одна тепер страждаєш? Поглянь навкруги...

Ударило сьому годину. Галочка стріпнулася і визволила свою руку.

— Так, так,—відповіла вона;—життя важке, я знаю... Мені треба йти: ми й сьогодні працюємо позачергово.

Вона швидко поправила волосся й опорядкувалася. Сергій сказав їй:

— Нащо тобі, Галю працювати там, та ще й позачергово? Нічого тобі це не дає, тільки сили даремно витрачаєш. Тобі платять за це шаги. А тут ще мати хвора,—кому-ж доглянути її, як не тобі? Я обіцяю тобі допомагати; поки я живий, ти не знатимеш клопоту...

Вона похапцем надівала капелюх.

— Дякую, дякую... Я знаю, що ти добрий. Будь ласка, не замикай двері!

Він лишився сам і замислився. Чи так він сказав їй, як треба? Конче потрібно, щоб вона покинула свою посаду,—тоді-б вона сиділа вдома, ходила коло матери й звикала до нього. А там—літунська сотня виїде, він забере їх з собою, вона помандрує і, врешті, покохає його просто з нудьги. Як ще довго чекати! І як до-речи спараліжовано тітку!

Сергій підійшов до хворої. Вона лежала нерухомо, заплющивши очі.

— Невже померла?—злякано подумав він і взяв її руку. Ні,—ще б'ється. Тільки-б вона не померла завчасно.

Сергій пішов до себе в кімнату й міцно стиснув свої руки. М'язи його були дужі. Сили в ньому було досить. Чекати довго, але й перемога насолодна.

Повернулась Галочка пізно. Сергій не спав, не роздягався навіть. Коли рипнули двері, він спитав:

— Ти, Галочко?

— Я.

Він не наважився спитати, де вона була. Може праця задлялась так допізна? Він чекав, що вона сама розповість йому, може по простому знайде й погомонить з ним. Але вона, видимо, лягла спати.

Сергій почував себе неспокійно. Він ворухив пучками, спазми вряди-годи стискували йому горло. Спати йому не хотілось і сидіти було тоскно. Він вийшов з кімнати; Галочка спала

за ширмою ліворуч. Сергій навшпиньках підійшов до ширми й почув рівні коливання Галочкиного дихання. Він напружено слухав.

Застогнала хвора, і Сергій затаїв віддих, боючись, що Галочка прокинеться. Хвора затихла а Галочка не ворохнулась. Він тихенько намацав стілець і так само тихо сів.

— Вночі, коли твоя цяцька спить, піди й ляж коло неї,—так казав Василь.

Може й краще було-б так зробити. Сили вистачило-б. Але він хотів зв'язати її з собою назавсіді.

Йому здавалось, що він уже довго тут сидить. А може й справді так було. Треба йти, ганебно далі тут лишатись! Вночі, крадькома сидіти за ширмою та підслухувати, як спить жінка, яку кохаєш, а потім іти геть, виснаженому, ображеному,—ні, це за всяку образу гірше! Це приниження, якому рівного немає!

Він знав, що треба йти, але не міг. Галоччині подихи навівали на нього спомини й давні жалі. Ці подихи були такі рідні, такі песливі, що душа його мимоволі зливалася з ними, линула далеко, немов покидаючи його, і він жахався,—то поверталась до його радісна назад, і він щасливо хитав головою.

Так, мрії були. У сірому, що трохи карболкою ніс, пансіоні, де він жив, учившись, живого були тільки мрії. Серед дзвоників, розкладів та дразливих виховачів. єдиним одгомоном життя були мрії. Мріяли всі, геть про все: про багатство, славу, події, героїзм, самопожертву, гуляння в карти, п'яцтво й про кохання. Він мріяв так само. Багатство він мав, слави не хотів, карти не любив, а кохання не знав. Тим-то мріяв про

нього, лягаючи спати, гуляючи в місті, а часом і над книгою. Кохання! Його ніхто не кохав.

Він мріяв про кохання так, як написано в старій книзі: сідає сонце, біжать тіні, літає кажан, гукає пугач, алея, лавочки де-не-де і тепла прохолода; гаснуть вогні, засинає світ, пахне мітіола, тільки вони вдвох гуляють, спинилися. Він і вона. Вона білява, завітчані коси, мовчазна з краси, довірлива, гнучка й задумана. Немає слів, немає руху, розливається нестома, живе зачарування, тремтить серце, очі обнялися з очима. Це—кохання. І його ніколи не було.

А тепер воно прийшло. Ось зараз у темряві й тиші, в напруженні, коли шкрябіт миші впадеться громом, у завмерлості, в питті її подихів—хіба не здійснення колишніх, забутих мрій? Хіба в цій хаті не живе зачарування пахучої ночі, зниклих тіней і облудних огнів? Це кохання прийшло, давне, юнацьке, і він п'є його забуття.

Хвора часом стогнала, але Сергій не слухав її. Юнацьке — то молоде. Він гадав тепер про груди, що дихають, груди, повні принади й краси. Які вони? Чом хочеться простягти до них руку? Він забажав, щоб Галочка встала й пройшла, Вона не побачить його, пройде близько й обвіє його запашистю свого тіла. Він згадав, як вона танцювала на відеритті клубу, і хотів, щоб вона танцювала знову. Запалились-би кристалеві вогні, і музика грала-б далеко. Він дивиться сам. І дедалі, то розгортається її вбрання, падає додолу, і в мінливому світлі лине її тіло й груди, що дихають.

Світання захопило Сергія несподівано. З темряви виступили стільці, шафа, комода, узор ширми яснішав що-раз, за вікном виростало високе

дерево. Він підвівся й зідхнув — ніч була така коротка.

Сьогодні зраня була його черга літати. Він пішов у свою кімнату, тихенько вмився і вийшов на повітря.

На аеродромі ще нікого не було. Сонце зійшло вже високо; шляхом тяглися вози, місто починало співати. Сергій сів просто на землю й дрімав.

До аеродрому під'їхав верхи Василь, прив'язав коня й підійшов до Сергія.

— Зразковий літун!—гукнув він;—чи не почував ти бува на аеродромі?

— Ні, я був дома. Прийшов зараня... Я не спав цю ніч.

— Ти не спав? А вона?

— Вона? Вона спала...

— Нікудишне діло! Обом, або спати, або не спати!

Він похмурнів і похитав головою.

— Скажу я тобі—ти дурний! Я думав, що ти жартуєш, аж воно навсправжки. Нащо тобі це? Матері його чорт! Ти питав мене, чом вийшло так, що всі одвертались од тебе, а я, Василь, товаришував. Хіба було-б так, як-би ти за жінками бігав? Хіба тепер ти товариш мені? Тепер ти чорзна-що!

Сергій взяв його руку.

— Васильку, ти мене не жалієш. Чи думав я коли, що так буде? Я закрутився, я збився з шляху. Я не знаю, що робити.

Василь сів коло нього.

— Слухай мене — покинь! Людині жінка не личить. Вона до лица таким нікчемствам, як я. А людей я зустрічав тільки двох: тебе та ще

одного, той застрелився. Людина—го-го!—знаєш, хто людина? Я скажу тобі: людина — це безсторонність, вона не любить і не ненавидить. Її губи не цілують і не проклинають. Розумієш, яка справа? Матері його чорт! Таких мало я зустрічав, та й ті переводяться! Ех, хай ми робимо революцію й контр-революцію, хай ми кохаємо! А тобі це нащо? Будь людина! Колись усі будуть людьми; тоді й життя инше буде, а може й зовсім не буде. Чорти його знають!

Він закурив люльку.

— А ще я тобі те скажу — я вже не пам'ятаю, з котрою жінкою живу. І всі вони так схожі одна на одну, що плюнути хочеться. А вим я тільки був! Сажотрусом, вантажником, діловодом, отаманом, служив гетьманові, а тепер я комуніст, у Чека працюю. Он аж куди я дійшов! Це за тридцять тільки років! А далі що? І он яке лихо: мені здається, що я працюю на одній посаді!

— Ні, ти не хочеш мене зрозуміти, — сказав Сергій;—дивись, ось ранок. Тисячі разів я бачив його, а не знав, що таке ранок? А тепер бачу: ранок—це краса. Чом так? Бо в душі моїй ранок. Василю, я не спав цю ніч, а вона спала. Я сидів коло її ліжка—вона не знала,—і думав. Ніч була така коротка, а мрій так багато... Про що я мріяв? Василю, я кажу, так добре, так треба. Але я безпорадний! Ну, ось стою й не знаю—як, куди.

На аеродромі сходились люди. Де-які машини стояли напоготові. До літунів підійшов воєнком і сказав Сергієві:

— Вам черга летіти.

Сергій пішов. За кілька хвилин він уже піднісся.

Воєнком і Василь дивилися на літання.

— Шкода, шкода!

— Кого?—спитав воєнком.

— А от Сергія. Як ти його звеш? Буржуазний виродок на технічних послугах Радвлади? Не займай мене, я тебе не займаю?

— Коли я це казав?—здивувався воєнком.

Василь зареготав.

— Ой, хіба не казав? Ні, воєнкоме, не те! Він був людина, а тепер робиться таким нікчемством, як я, ти й мільйони. А мені шкода... воєнкоме, а коли вип'ємо по чарі?

— Завтра приходь, завтра день Іллі, наше свято.

— То-то я бачу, прикрашають плац! Прийду, воєнкоме! А й спасибі тобі! До вподоби мені посада! Добра посада!

Воєнком похмурився.

— Кинь про це.

— Ні, воєнкоме, це цікаво. Як ти казав: із бруду—білі нитки?

Воєнком знизав плечима.

— Що ти вигадуєш?

— Ні, я знаю, що ти хитрий,—засміявся Василь.

— А в тім, коли хочеш, я скажу тобі. Я одвертий з тобою. Ти бандит, і ми послали тебе на бандитів.

Василь узяв його під руку.

— Бандитів немає. Єсть люди і наволоч.

Три машини шуміло вгорі. Дні були чудові, повні сонця й запашности. Вітри принишкли, дощі падали рідко.

Навкруг аеродрому будували арки, плели гірлянди, вішали плакати:

— Хай живе Червона Авіяція!

Завтра день Іллі, літунське свято.

Сергій Данченко, кінчивши літати, розмовляв ще з начальником сотні про порядок завтрашнього свята. Сергій був найкращий літун, зокрема в фігурному літанні. Він пообіцяв зробити все, що зможе.

Вдома Сергій знайшов тільки хвору. Галочка була, певне, в своїй установі. Сергій був голодний і шукав попоїсти, але знайшов тільки хліб. Йому спало на думку, що й хвору мабуть не годовано. Він пошукав ще й знайшов трохи сала. Але хвора не захотіла. Вона лежала, заплющивши очі, та помалу ворушила рукою.

Сергій попоїв сам. Незабаром повернулась Галочка й почала варити обід. Вона не знала, де що лежить, і Сергій, шукавши вже, показував. Галочка була знервована.

— Як же це буде?—питала вона;—страшенно незручно після праці обід ще варити. Буду я мабуть у нашій ідальні обідати. Там кепсько, правда, годують, але хоч не морочитись.

— А мати?—спитав Сергій; він уже й не вгадував про себе.

— Матір заберуть до лікарні. Наш завідувач обіцяв це влаштувати.

Сергій був здивований докраю. Його навіть страх обійняв.

— Галю, — сказав він, — нащо тобі це? Кинь посаду, доглядай матір, я все тобі дам. Краще на день раз обід зварити — це дві години, — ніж втрачати шість годин дурно на працю й їсти ріденький куліш у радідальні.

Вона відповіла:

— Я дуже дякую тобі. Але ходити коло матери я не буду. Їй непотрібна ця жертва, бо вона вже не видужав. Вона лежатиме рік, два,

три,—а я упадатиму біля неї для того, щоб вона врешті померла? Це вже навіть не жертва, а просто безглуздя. Я жити хочу, я молода!

Вона сказала це так твердо, що він не мав чого їй відповісти. Ці слова збентежили його й принизили. Він почував, що всі його надії розбиваються об її вдачу. Але-ж вона досі така не була — коли він приїхав сюди, вона була просто гарненьким дівчам. Звідки-ж вона взяла таку силу й жорстокість?

Сергій уже нічого їй не казав. Він почував, що був снійманий. Він загруз. Йому здавалось, що вже весь вік він ходитиме за цією дівчиною й робитиме, що вона скаже: скаже обід варити, мити підлоги, годувати її, стерегти — він робитиме. Гидко, жалю гідно — хотів бути паном над нею, а робиться її рабом.

Обід Галочка зварила швидко. Він з'їв кілька ложок. Галочка хотіла погодувати матір, але та навіть очі не розплющила.

— Капризує, — прикро промовила Галочка; — ну, в лікарні годі буде капризувати.

Сергій захоплено слухав її слова. Самий звук її голосу, найменший рух її був йому дорогий. Навіть Галоччина жорстокість до матери не вражала його — і жорстокість була в ній прекрасна.

По обіді Галочка сіла в єдине крісло, що залишилось у хаті, і замислилась. А Сергій ходив у своїй кімнаті та згадував, як він цілу ніч пробув коло її ліжка, слухаючи її подихи. Він гадав уже про прийдешню ніч.

Так тривало, поки вдарило сьому годину. Галочка підвелась — він чув, — і почала вбиратись. Куди вона йде? Знову позачергова праця?

— Будь ласка, не зачиняй двері!

Він не міг більше терпіти. Може вона повія, може ходить, продається всім, а він і не знає? Ця думка душила його. Ну, звичайно, вона повія! А він, дурень, не знав, як підійти до неї!

Сергій похапцем натягнув картуза і вискочив за нею. Галочка вже одійшла на квартал. Слідком за нею він дійшов до міського саду, де відкрито літунський клуб „Амортизатор.“ Вечір уже починався. Обрій танув у золотій зорі, над будинками висів блідий місяць. Синій дим повставав із землі.

Сергія зустріли товариші-літуни й затримали, дивуючись, що він завітав у парк. Він відповідав щось і поспішив геть, але Галочку вже втертяв. Людей у паркові було чимало, а Галочки не було. Він догадався—її й не могло тут бути. Вона там, де темрява, в гущавині алей—там її треба шукати. Бо на світлі їй нема чого робити.

Сергій ступав невірною ходою; у нього тремтіли ноги, стискувалось серце, смикались руки, клекотіла губа. І він не розумів, чи з гніву то, чи з огиди, чи з приниження.

Алея прийняла його в свою тишу. Завмер галас гуляння, потонули зорі серед верховіття, і вітер заховався між деревами. М'яко ступали його ноги в царстві кохання—він раз-у-раз поминав пари на лавах, на землі під плямуватими деревами, чи просто на моріжкові, придивлявся до них часом з нахабною злістю, часом з таємною покорою перед долею. Марно—він чув чужий шепіт, бачив чужі обійми, одвертався від чужих поцілунків.

Алея скінчилась. З-за верховіття вирнув місяць, мов спитав, чого треба, і зорі розсипались,

як глузливі посмішки. Він спинився, почувавши, як борсається його серце між лютістю й безнадією. Сил йому вже бракувало, в голові йому з утоми нишкнули думки, мов бралися тінями. Йому заманулось додому, зачинити двері, і щоб було тихо. Але як згадав свою кімнату, стіл, засланий газетою, та подвійне ліжко—огида стиснула його слизькою рукою.

— Де вона?

Йому вдалося, що Галочка вже не повернеться більше. Нове завзяття завихрилось у ньому. Він кинувсь назад, наосліп минаючи дерева, просто гушавиною, покинувши нудну алею чужих пестоців.

Уже здалеку зачув він Галоччин голос серед ледве чутного шуршання дерев та трави. Сергій спинився—так, то вона промовляла. Спочатку він не розбирав і не хотів розбирати її слів, бо з самого її голосу ожив парк, задзвонили зорі й заспівав вітер. Сергій поволі сів на землю, посміхаючись, як дитина над дорогими цяцьками.

Галочка казала:

— Пожалій мене, я нещасна. Зрозумій, що я переживаю! Я мовчала спочатку, але-ж вона бачила мене наскрізь. Я терпіла. А потім те скоїлось... Ось я з тобою — і гарно, а прийду додому—страшно. Щоб не було страшно, я роблюся жорстока, люта... Чом так виходить.. важко, неприємно? Невже не можна так, щоб усе було хорошо, без сліз?

— Не можна й не треба, — відповів чоловік.

Сергій пізнав його; він згадав велику залю, вальс і піднесений голос:

— Messieurs, engagez vos dames!

То був Тимошівський.

— Вона не хоче брати в мене їжу. Це надзвичайно боляче мені...

Тимошівський засміявся.

— Та що ти, сестра-жалібниця? Ти мене кохаєш?

— Тебе, тільки тебе. Як я танцювала вперше з тобою, я зробилась така маленька-маленька, мене мов зовсім не стало. Як це скоїлось? А потім ти сказав, що я тобі подобаюсь, і кращого я не чула ніколи... Далі ти сказав, що не треба боятись, треба розбити все, а тебе кохати—мені було страшно, а я знала, що тільки так...

Вона замовкла й заговорив Тимошівський:

— Моя люба, яка ти ще дитина! Тобі хочеться, щоб усе було гарно, щоб усі посміхались. Це дурниця, так не буває. Буває так: хто хоче щастя, тому про інших годі думати. Кохання без болю нудне, це ріденька кашка для хворих. Ми молоді—що нам до наших матерів чи знайомих? Де моя мати—хіба я знаю? Я тільки знаю, що жити прекрасно, а жити й кохати—ще краще. А ти скеглиш... Поділуй мене!

Сергій не слухав їх більше. В першій хвилі, як він зрозумів усе, він скорчився, припинив і завмер, як жучок, що потрапив у небезпеку. А далі він думав так:

— Добре, хай Галочку втрачено. Що-ж з того? Хіба нема інших жінок, а чим вона краща за їх? Хе-хе-хе, та жінок-же хоч греблю гати!

Міркування це було надзвичайно розрадне. Жінок було безліч і багатьох можна було задешево здобути. Жінки ж усі однаковісінькі, чи-ж не однаково, котра з них?

Він підвівся й пішов геть, пересміхаючись сам з собою. Справді, чудний він був! Приїхав,

був утомлений, знесилений з літання і фронтів, виснажений з самотности, — побачив цю дівчину й розкис. Куди-ж пак, яка трагедія! А йому просто жінки потрібно, і він може, звичайно, дістати це досить легко.

— От пригоди лицаря без страху й догани, — гадав він про себе; — таємничий роман часів середньовіччя.

Вперше за довгий час він заснув міцно й спокійно.

Був день Іллі, коли Сергій прокинувся. Він радісно потягся руками до сонця, що сміялось у вікно. Він збудьорішав, мов одужавши з тяжкої хвороби.

— Це ліжко мені недурно дано, — посміхався він.

Подвійне ліжко здавалось йому наймилішою річчю в хаті. Він постановив діяти як-найшвидче, щоб урвати свою самотність і — як то кажуть? — одружитись? Хай так, хай це буде одружіння! Одружитись за тисячу радянськими грішми!

Він уявляв собі Галоччине обличчя: ніч і він приходить з панною.

— Галочко, випадково зустрівся з давньою знайомою. Багато де-про-що побалакати маємо.

Неодмінно їх взазнайомить!

Коли він умивався, приїхали з лікарні по тітку. Він не вийшов навіть. Чув, як Галочка вирядила матір.

Потім Сергій пішов на аеродром. Він здивувався, побачивши, як завітчали його гірляндами та плакатами. Всі апарати були в квітках, червоних стьожках та гаслах. Після літання мав бути обід.

Люду зійшлося сила. Майдан' був, мов плодюча нива, що вродила людьми.

І літання прошло на-прочуд гарно. Було піднесення, завзяття. Фігури в повітрі в'язались сами собою, пропелери співали. Сергій вліз з машини схвильований з височини й щасливого літання. Він зав'язав сім мертвих петель і тепер посміхався.

Обідати пішли до клубу „Амортизатор.“ Тут наспів і Василь.

— Прийшов тебе поминати,—сказав він Сергієві.

— Поминати? — здивувався Сергій; — я оце тільки жити зібрався, а ти мене ховаєш! Спасибі!

В хаті був галас і вони нахилились один до одного, щоб чути.

— Товариша поминаю,—казав Василь; — такого не буде, ні, ні! Тисячі бачив, а таких було тільки два. Та лихо, — обох немає! Ковінька їм у бік! Всяка наволоч живе, а їх немає. А через що гинуть?

Сергій бачив, що Василь уже п'яний прийшов сюди, і слухав його посміхаючись.

— Через жінок! — гукнув Василь; — усе переборять, а як дійде до кохання—каюк! Виходить, що найтяжче переборити жінку. Матері його біс! Здається таке собі слабеньке, нігтем-би, як вошу, розчавив, а от — не перебориш! Та жінка, як не вігни в три погібелі, так живо на шию вилізе!

Він налив собі шелянку.

— Ех-хе, переводяться люди! Та й подумаю я — таки й не буде людей! З'явиться на людину натяк, походить, походить — та й гине. Не буде людей! Ну, дарма, й без їх житимем!

Ці слова роздратовали Сергія. Хоч Василь і п'яний був, але Сергій образився—не за себе, а за всіх присутніх.

— Дурниці ти плетеш з п'яних очей,— відказав він;— немає людей! А подивись—їх повна хата. Вони п'ють, сміються. Цей сміх—найкраща відповідь на твої слова. Кажуть, що звірина різниться від людини тим, що не вміє сміятися. Це так! Я теж буду сміятися, я вип'ю горілки, налий мене!

Василь чокнувся з ним.

— За упокой!—промовив він;—хай тобі земля пером!

Сергій, сміючись, підніс чарку до уст. І тільки тепер примітив—проти нього сидів Тимошівський і жваво розмовляв серед товариства. Сергій, мов побачив його вперше. Тимошівський був новий, непрístupний, весь бенкет влаштовано ніби на його честь; всі сміялися й горілка лилась ніби на його славу. А він був стрункий і чорнявий, мав засмагле, мов палкими вітрами обличчя завіяне. І здавалося, що він трохи циган.

Василь казав про нього:

— Цей сосунчик за жінками світа божого не бачить.

Так, так. Тимошівський-же був завсіди у когось безтямно закоханий. Це вічна історія, вічний танець його життя.

— Messieurs, engagez vos dames!

І найбільше вразило Сергія Тимошівського губи—дужі, червоні. Сосунчик! Ні, ті губи видалися Сергієві губами вампіра.

Де-далі, то глибше захоплювало Сергія відразне почуття до цього хлопця. Воно росло, поверталось на огиду. Сергій забув про свою чар-

ку. Він не міг уже одвести від Тимошівського погляду й почував себе ніби в засідці, ніби наготувавшись до скаженого скоку. Кулаки його стиснулись і очі налилися кров'ю.

В цю хвилину Тимошівський підвівся, закурив і сміючись промовив:

— Ну, товариші, йду спати! Я вночі майже не сплю.

Він засвистів пісеньку й вийшов геть. А гнів Сергіїв раптом потух, на чолі йому виступив піт і серце занудьгувало.

— Ось до чого я дійшов, — гадав він; — ганьба, ганьба..

Він оглянувся — Василя вже не було. Це додало йому ще суму.

Йому було шкода самого себе до сліз. Він почував, що зробився пір'їнкою, яку вітер шмагує, кидає в болото, а там її топчуть ногами. Досі він був тільки з постати потвора, а тепер почував, що душа його загнилась.

— А який я був, — думав він; — я був людина, це правда, а тепер я нікчемство. Де мій спокій?

Він думав про Галочку й про своє чуття до неї. Він ніби вдівлявся пильно в цю дівчину, ніби хотів дізнатись її схованого ества. Чи не прибрано було там у блискучі шати те, що на очі виступало в його потворстві? Ця думка вразила й порадувала його.

— Кажуть, що я потвора, а хай покажуть мені прекрасне!

Все було — омана, а проте він не знав, що почати. Все промайнуло так швидко, що він мов занімів із здивування.

Із кімнати вже всі розійшлися; тільки четверо в кутку гуляло в карти. Вечоріло, день Іллі вкінчався.

Вийшовши з клубу, Сергій перейшов через парк.
— Галочка, мабуть тут, — подумав він; — Тимошівський вже встигнув виспатись.

Він, як і вчора, бачив веселий натовп, чув сміх, балаканину, й велика туга охопила його. Йому було боляче за кожний усміх, за всякий рух, за дерева, що росли, й за листя, що шамотіло. Все це було зайве, але турбувало його, а він бачив, що був кволий.

— Як важко пройти проз квітку, не зірвавши, проз джерело, не напившись, проз жінку, не покохавши, і проз камінь, не збудувавши собі хату. Потім квітка робиться гноєм, воду викидає з себе геть, дівчина тебе зраджує, а камінь в стелі падає тобі на голову. Це зветься — вічність.

Вдома Сергія чекала несподіванка: в його кімнаті була жінка. Коли він увійшов, жінка підвелася в стільця й спитала:

— Вибачте, це ви літун, Сергій Данченко?

— Я, — відповів Сергій. Він був здивований страшенно. Згадавши, що вранці він постановив був привести до себе жінку, він готовий був вірити, що це примара. Його навіть острах узяв і він спинився на порозі.

Жінка схвильовано казала:

— Вибачте, що я прийшла, не будши знайома. Ваша родичка дозволила мені зачекати...

— Родичка? Галочка? — спитав Сергій. В кімнаті було вже зовсім поночі, й замість жінки він бачив тільки обрис. А вона промовляла майже захлинаючись:

— Я не знаю, як її звуть... Вона була тут... Я зараз розкажу — тільки ви не смійтесь, — я по-

етеса, я вірші пишу... Два надруковано... Весь вік я живу в цьому місті... А це місто — ви побачите сами—болото. Тут нічого немає, тут тільки жаби. А життя немає. Сьогодні я була на святі... Це ви робили мертві петлі?

— Я,—відповів Сергій, затремтівши. Він почав догадуватись, що ця жінка прийшла йому віддатись. Але він ще не йняв віри і стояв, не ворухнувшись, на порозі.

Поетеса казала далі:

— Це було чудово. Яка сила! Яка краса! Я дивилася, як сновидя... А коли я подумала, що то-ж не мертва машина, що душа її—ви, я не знаю, що мені сталося... Я згадала, що весь вік у цьому місці я тільки й мріяла... Розумієте, ви дасте мені надхнення, ви людина майбутнього... Я покохала вас, хоч ще вас не бачила... Я знаю, що ви дасте мені щастя, щастя сильне...

Сергій ступнув до неї.

— Ви покохали мене! — гукнув він; — я вас теж кохаю! За вашу сміливість, за те, що ви — моє перше кохання! Розумієте—перше! Як я вас цілуватиму! Ніколи ще не цілував жінки... Вам мій перший поцілунок, мої перші обійми...

Вся істота його говорила. Непочатий край жаги палав у його мові й кожне слово його горіло. Ця поетеса була йому відтепер найдорожча. Вона одгукнулась на його тугу й самотність, і прийшла сама. Він уже почував її своєю.

Якийсь час вони мовчали.

— Запаліть світло, — сказала поетеса, — нам треба зазнайомитись.

Сергій покірливо черкнув сірника й його бензинова лямпа забуяла. В ту саму мить жінка гукнула й затулила обличчя руками. Сергій од-

разу зрозумів той зойк — жінка злякалась його. Та й справді він був страшний. Жага розпекла його хінське обличчя, витягнула довгі руки й подвоїла горб на спині. Літун був зігнутий, голова його одхилилась назад, і очі безтямно дивилися. Він простяг руки до жінки.

— Ти злякалась, — зашепотів, — я страшний, я потвора? Але серце моє—яке воно спрагле! В коханні я буду вродливий! Я потвора, бо нікого не кохав. Кохання жорстоке, воно не знає ласки, але творить красу...

Сергій підходив до жінки й торкнувся тремтячою пучкою її плеча. Вона ще щільніше затулилась.

— Ні, ні! — гукала вона; — не треба, не займайте мене!

Вона голосно заплакала й почала сміятись. Сергій зробився сірий і опустив руки.

— Не бійтесь, — прохрипів він; — я не займу вас! Не бійтесь!

Він підійшов до ліжка й упав. Йому було душно, комір різав йому ший, пояс стискував його й чоботи висіли на ногах, як тягарі.

Поетеса потроху заспокоювалася й витирала очі. Врешті вона підвелась і з жалем промовила:

— Вам не треба спускатись на землю...

І вийшла. Рипнули двері.

— Вам не треба спускатись на землю.

Ці слова не затихли. Вони висіли в кімнаті, котились луною по кутках і плигали чорними рядками в білому подум'ї.

— Вам не треба спускатись на землю!

Земля! Це безглуздий чорний шматок, що ли не безтямно в просторі. Навіщо? І люди теж чорні, вони теж шматки, і собі метушаться без

упину. Вони горді, опанували природу, вони творять мистецтво, будують хмарочоси, мріють про рай. Нащо? Перед цим питанням блідне мистецтво, падають хмарочоси й розлітаються мрії. Нащо? Це прекрасне питання для людини й землі!

З цими думками до Сергія повертався спокій. Він почував себе людиною, що вступила в бруд, а тепер пильно витирає ноги.

— Що таке кохання?—думав він;—віра росте на трясовині страху, а кохання квітне з бруду злягання. Чисте кохання—то передчуття статного акту. Передчуття, похоче на чисті слиньки, що течуть у нас, коли ми, зголоднілі, бачимо смачну страву.

Він рівняв кохання до розкішно-сервованого столу, де, серед ясно-білої скатертини, на срібних тарілках між квітками та пальмами, лежить... м'ясо! Задоволення духу! То є пахощі біфштексу.

І що в більшій простоті виступало перед ним життя й людина, то спокійнішим і дужчим він себе почував. Він ніби мав позір, що бачить крізь мури та гори; купи забобонних окулярів, що крізь них людина дивиться на світ і на себе, лежали позад його, і все повставало йому в дивній голизні. Сама земля була така убога, мов на швидку зроблена, з її заколотами й сподіваннями. Щасливий той, хто вищий землі!

Ніч Сергій не спав. Він лежав на ліжкові, тає як упав був на його. За думками він не помічав часу.

Літун робився тим, ким був досі, до того часу, коли повернувся в рідне місто, де спогади й бажання захопили його. Він ніби надівав власну

одіж після нудної машкари, мов вертався до своєї хати після невеселого гостювання.

— Маю що розказати Василеві,—гадав він;— о, Василь буде вдоволений! Він приходитиме до мене, як і раніше, й ми знову будемо товариші. Бо я знову людина.

З світанням він устав і довго вмивався, щоб збадьорішати. Тіло його щеміло з безсонної ночі, ноги обважніли, очі припухли.

Ранок був сизий, хмари нависали низько й сунулись тихо. Після сонячних день заходила дощлива пора. Казали, що десь пройшов циклон.

Він хотів уже вийти, але згадав, що не чув, чи повернулась Галочка вночі. Може вона й не приходила? Він обережно зазирнув за ширму. Ні, вона вернулась, спала спокійно, трохи розкинувши руки, вкрита тільки до пояса, з напівоголеними з-під сорочки грудьми. Сергій довго дивився на неї. Де-ж поділися її принади? Що чарувало його в ній? Буйна коса, що посивіє, чи груди, що звиснуть за кілька років? Він посміхнувся і вийшов геть.

Надворі його верила вогкість і пронизуватий вітрець. Хмари, здавалось, нависли ще нижче й зовсім спинилися.

Сергій простував до аеродрому. Там зустріла його заспана варта. Він оглянув свою машину: душа його нудьгувала, рвалась у простори над хмарами, де буяв сонце.

— Я маю наказ летіти,— сказав він;— механік, мабуть, заспав.

Варта допомогла йому вивести апарат. Він сів, приготувався й сказав пускати.

З неймовірною радістю він почув себе на повітрі. І де-далі відбігала від його земля, що мен-

ші й чудніші робились її будівлі, то вільнішим і дужчим він себе мав. Його руки витягнулись у крила й серце з'єдналось з мотором.

— Прощай, земле! — шепотів він.

Хмари на мить огорнули його важкою пеленою, розбігаючись од пропелеру. А за хвилину він був уже над ними, заллятий світлом і теплом. Безмежна блакить простяглася перед ним, прозора, ясна, вщерть напоена сонячною росою. А внизу клубочились і вигинались сизі хмари, ховаючи землю. Апарат був уже на 5000 метрах над нею.

— Прощай, земле!

Ніколи ще літун не пив блакити так жадібно й не відчував так насолодно свого лету. Височінь п'янила його, він хотів співати і здатний був скласти поему, ще невідому людям.

Раптом холодний піт обілляв його: бензина! Чи має він бензину? Йому вже здалося, що мотор спинився й пропелер більше не шумить. Він глянув на бак—бензину було на дні. Спускатися треба.

Спускатись—і знову земля. А хоч-би мав він з собою цистерни бензину—однаково врешті земля. Вона опутала його, тримала міцно й не було де схватись від неї в блакиті. Дарма, дарма! Притулку немає! Бо хоч де він піде, хоч увесь всесвіт перейде—він знайде життя. Чого воно хоче? Життя хоче бути. І однаково як—чи сонцем світити, чи зорею ливути в просторі, чи квіткою пахнути, чи людиною сміятись, чи каменем падати в безодню. Життя хоче бути! В безлічі змін воно розгортає своє пишне гілля. В коханні і смерті, в землетрусах і велетенських протуберанцях, у кометах, в зоряному дощеві, в

заколотах і крові воно святкує саме себе—і нема де сховатись. Життя пронизало всесвіт своїми стрілами, воно п'є вічність пожадливими устами, — і притулку немає. Життя хоче бути!

Літун глянув навкруги тим поглядом, яким допіру дивився на Галоччині півоголені груди. Неминучість насувалась на нього й він спокійно чекав її.

— Хай тобі земля пером!

Мотор зідхнув, і то було останнє зідхання душі, що хотіла неба. Ущух пропелер і величчя тиша схолила блакить. А за мить ревнули простори, сонце захиталось і земля розкрила свої обійми.

Літуна Сергія Данченка ховали на другий день по його смерті. Похорон відбувся по обіді, люду зійшлося сила, хоч година була похмура. В цьому місті ще ніколи не ховано літунів, і всім було цікаво.

Труну поставлено на повітроплав, оповитий гірляндами; дві парі коней тягли його вулицею на кладовище, града музика, а вгорі шумів ще один апарат, розкидаючи на юрбу чорні паперові стьошки.

Перед брамою кладовища процесія спинилась і воєнком сказав промову.

— Товариші,—почав він,—ми ховаємо сьогодні одного з наших літунів. Мало чия нога ще ступала в царство повітря, здобуття неба ще тільки починається, і втрата одного з вояків на цьому полі нам боляча невимовно. Зрозумійте, товариші! Авіація має для нас значіння не тільки як найшвидчий засіб сполучення, чи найна-

дійніший спосіб оборони. Ні, ми вбачаємо в авіації рацію далеко глибшу: вона розчиняє людству браму до нового життя. Тим, що звикли дивитись з землі на небо, може це невтямки, але людина, що хоч раз піднеслася, то розуміє. Тій людині капіталізм з його міщанською обмеженістю уже завузький. Керування небом вимагає на землі нової форми стосунків, і та форма буде комунізм. Авіація, товариші, нищить капіталізм в наших душах, і поруч робітничого руху стає шляхом до комунізму. Прийде, запевно, такий час, коли ми, замість христити наші діти, будемо врочисто підносити їх у повітря. І цей звичай буде повний глибокого символу. То жаль нам втрачати одного з тих, хто, може несвідомо, вів нас до майбутнього. Але ми не плачемо. Окрема смерть для нас тільки подробиця. Бо ми знаємо, що всяке досягнення вимагає жертв, і кожна смерть для нас тільки пам'ятник праці й нова надія. Тільки буржуазія лякається смерті: вона тремтить за багатство, якого не може взяти в труну. А в нас багатства немає, але натомість ми знаємо, що разом з нашим серцем б'ються інші серця, дихають інші груди. І для нас смерть далеко не всемогутня: її вже переможено, і переміг її колектив.

Після промови труну знято й понесено до ями. На могилі покладено гірлянди й встромлено дерев'яний пропелер, де на табличці написано все, що треба. В алеях кладовища танули тіні й хрести в присмеркові звішували рамена. Коли всі розійшлися, після шуму зробилося ще темніше.

Коло могилки лишилася тільки Галочка; вона провозжала була брата, а тепер чекала Тимошівського — той мав сказати їй щось важливе.

Він тільки на хвилинку пішов товаришів про-
вести, а то незручно.

Галочка давно не була на кладовищі, і їй по-
добалось. Скрізь, скрізь мертвяки й так приємно
бути живій! Чудний военком! Каже, всім зразу
смерть не страшна. А яка користь з того, що
інші житимуть, коли вона помре?

Про брата в-перших, що лежав під землею,
Галочка теж згадувала. В душі вона була рада,
що він розбився.

— Він був добрий,—гадала вона,—але-ж він—
каліка.

Їй здавалось, що калікам нецікаво й непо-
трібно жити.

Тимошівський тихо підійшов; вона не чу-
ла його кроків і скрикнула з несподіванки,
протягаючи йому руки. Тимошівський поцілу-
вав їх.

— Негарний,—промовила вона, і її мова бу-
ла таємнича серед домовин,—так забарився.

— То тобі здалося,—відповів Тимошівський;—
сядьмо.

Він простелив шинелю, і вони сіли між мо-
гилками.

— Галю,—сказав Тимошівський,—я хотів тобі
сказати, що ми від'їжджаємо завтра. Нашу сотню
переводять до іншого міста.

Вона упала йому на коліна.

— А я?

— Ти, Галю? Ти лишишся...

— Мовчи,—прошепотіла вона.

Було холодно наніч. Місяць завісився хмарою,
і хрести припадали до землі.

— А ти лишишся,—шепотіла Галочка,—ли-
шишся...

Тимошівський хотів її обняти, а вона пручнулась і схопилась на ноги.

— А, — заговорила вона, — треба кохати, кохання вічне—це ти казав! Я була чиста, добра, як ти прийшов був... а тепер я віддала хвору матір до лікарні, щоб вільно кохати. Де вона? Вона страждає, а я тут? Кохання не знає жалю! Ти кидаєш мене, не кажеш: ходім зі мною! Кохання вічне, — яка брехня!

Він підвівся й силоміць притиснув її до себе. Вона плакала й тремтіла.

— Галю, — сказав він, — ти така дитина! Кохання вічне -- не того, що я тебе до смерти кохатиму, чи ти мене. Це — дурниця. Я вже багато кохав, багато був щасливий, а ти хочеш кохати тільки раз. Ох ти, дурненька! Не плач! Будь смілива, не скигли, а то справді будеш нещасна.

А вона ще не йняла віри.

— Це вже кінець, кінець... — шепотіла вона.

Він голосно засміявся, і його сміх хитнув приспані хрести. Ще дужче притиснув він її до себе, і вона відчула в нічній прохолоді його вогонь.

— Кінець? Так здається, коли вперше кохавш! Вір мені—це тільки початок. Слухай, я-ж їду завтра! А ти вже за завтра болієш! Ти-ж ще зі мною!

Вона сумно посміхнулась крізь сльози.

— Я ще з тобою...

Її поцілунок був мов квітка, що засинає. А їй відповів пекучий струмінь, розлився, зім'яв білду квітку її жалю, — і їхні губи вже кресали болючі іскри насолоди.

ІСТОРІЯ ПАНІ ЇВГИ.

З 1905 року, коли селяни вбили в маєткові її чоловіка, пані Ївга Нарчевська перебралась до міста.

Смерть чоловіка її не так вжахнула, як здивувала. Село стало їй незрозуміле, а селянин то й зовсім. Тридцять років прожила пані Ївга на селі — і весь час селяни здавались їй надзвичайно лагідні. Принаймні такими вона бачила їх, коли вони приходили з якимсь проханням. І раптом дике збурення, палі, руїна і нагла чоловікова смерть.

Пані Ївга покинула маєток і оселились в місті — найняла невеличку кімнатку на тихій вулиці, нікуди не виїздила, нікого не приймала, тільки гуляла часом сама ввечері, а вдень читала книги. Обідати їй носили в їдальні.

А в маєткові лишився син Андрій. Він був на батька схожий — так само упертий і певний. Його не здивувало село — він приїхав на другий день, як батька вбито, і вже не покидав маєтку. Почав буряки сіяти, цукроварню поставив, свині розвів, молочарню — інтенсивне господарство, казав він.

Матері вислав гроші, а то й сам заїздив вряди-годи.

— О, татан, ваша соціалістична книгозбірня шириться, — казав він, розглядаючи книжки на її столі.

— Так, André, шириться, — відхаючи відповідала пані Ївга.

А від'їзжаючи, пан Андрій цілував материну руку й казав:

— Сподіваюсь, матан, що ви врешті покинете свою келію й переїдете до мене. Ваша кімната наготові.

Селяни, що привозили їй в маєтку масло, овочі, то-що, так само прохали її повернутись.

— Ідьте до нас, — казали вони, — може легше буде. Дуже нас Андрій Степанович у шори взяв. Воно як подивитися, так і нічого ніби, і заробіток єсть, а не по совісті, вибачте...

Пані Ївзі було це боляче невимовно. Одного разу вона наважилась і сказала синові:

— André, до мене доходять чутки, що ти експлуатуєш селян... Мені соромно за тебе. Ти такий освічений, розумний...

Пан Андрій здивовано знизнув бровами:

— Матан, ось плоди вашої самотности!

Але пані Ївга постановила висловити йому все. Вона підвелась, скинула з себе турецьку шалю, з якою не розлучалась ніколи, й урочисто заговорила:

— André, ти повинен розуміти, що так бути не може. Я не буду посилатися на наукові засади. Але хіба ти не відчуваєш, що повинна бути криза? Все буде зломлено. Невже батькова смерть тебе нічого не навчила? Хіба в тебе немає—даруй це слово, — почуття справедливості? Послухай мене, віддай землю селянам, а сам візьмись до чесноі праці. Не будь експлуататор!

Пані Ївга хвилювалась дуже. Вже-ж чи не цілий рік вона збиралась висловити це синеві й не раз складала в голові цю промову. Пан Ан-

дрій спокійно вислухав її, почекав хвилинку, чи не скаже вона ще щось, а далі промовив:

— Маман, вам треба серйозно подумати про свої нерви. Доконче потрібно вам змінити спосіб життя. Широ раджу вам виїхати на час за кордон чи до Криму принаймні.

Він поїхав, поцілувавши матері руку, а пані Ївга зідхаючи прошепотіла:

— André, ти мене не розумієш...

Прийшла війна. Дев'ять років, які пані Ївга прожила в своїй самотній кімнатці, зробили її обличчя блідим, а очі блискучими, як у кокаїністки. Довгі пучки на її руках світили тоненькими кісточками, і вона притискувала ними до грудей турецьку шалю. Сусіди ненавиділи її за мовчання й урочистий вигляд. Ніхто не розумів її життя, ані думок.

Пан Андрій їздив автомобілем і був головою місцевого відділу союзу городів. Раз на два тижні він робив матері візиту й привозив фруктів та цукерок.

Коли війна почалася, пан Андрій сказав матері:

— Маман, може ви пішли-б працювати в один з моїх шпиталів? Таку працю тепер вважають за *bon ton*. Я був-би вдоволений; а ви може дали-б у такий спосіб вихід вашому почуття до страдників.

Пані Ївга похитала головою:

— Ох, André, не плутай мене у військові справи. Я чекаю кризи.

Коли криза прийшла, пані Ївга почала вже кахикати, але очі її запалали ще дужче і вона ще щільніше загорталась у свою шалю. Старечі

сили не дозволяли їй поділяти народню радість на мітингах, але коли повз її вікно випадково проходила маніфестація, губи її складались твердо і руки напружувались. В глибині душі вона шепотіла:

— Благословляю тебе, народе!

Син довго не приїздив, а вона чекала його нетерпляче. Аж ось він приїхав. Пані Ївга з притомленою радістю спитала:

— André, ти почуваш?

— Почуваю, татан,—ввічливо відповів пан Андрій;—але ви, татан, погано виглядаєте. Може треба звернутись до лікаря?

— André,—прикро відповіла пані Ївга:—хто вважає на хворобу в такій величній хвилі? Я про инше гадаю. André, часу ще не втрачено; ти ще можеш спокутати несправедливість свого життя—віддай маєток селянам, а сам вступай до с.-д. Я благословляю тебе на такий хвальний вчинок.

Пан Андрій вклонився.

— Мені дуже приємно, що ви турбуєтесь про мене, татан! Але вибачте, я свого життя за несправедливість не вважаю, спокутувати його не збираюсь і до с.-д. мені вступати не личить. Я, татан, боротись буду.

— Боротися!—гукнула пані Ївга;—проти народньої стихії? André, згадай про батька.

Пан Андрій засміявся.

— Народня стихія! Вітер — теж стихія, а, проте, крутить млини. Та й з якої речі я мушу поступатись маєтком, хоч-би народ і мав на його якісь права? Права, татан, замало, щоб щось здобути. Вибороти треба.

Після цієї візити пан Андрій зник — більшовики прийшли.

А пані Ївга зазнала в цей час багато пригод.

Коли в місті запанували більшовики, сусіди виказали на пані Ївгу в Ч. К.—їм кортіло, щоб стару буржуйку потрусили. Але трус не справдив надій сусідів. У старій буржуйки не знайдено нічого забороненого, а книжки її лягли в основу семинару для вивчення стосунків праці та капіталу при Раді Депутатів.

Проте, домкомбід взяв кімнату пані Ївги на облік, наклав на двері печатку, а пані Ївга опинилась на вулиці. Всі були вдоволені, що старій буржуйці таки дошкулили.

Пані Ївга прийняла знущання спокійно і, йдучи вигнана через місто, гадала:

— Я повинна спокутати гріхи свої й синові перед народом. Навіть якщо я з голоду помру, то це буде доцільно.

Вона зовсім приготувалась до голодної смерти, але на вулиці зустріла свою колишню покоївку Настю.

— От, гаспиди,—гукнула та, коли пані Ївга розповіла їй свої пригоді;—от розбійники нехрищені! Так переходьте до мене—якось житимем.

Настя була жінка рахубиста, в більшовиків не вірила і зразу збагнула, що пан Андрій їй добре заплатить за матір. Але пані Ївга похитала головою:

— Якщо я лишусь жити, Насте, то що я робитиму в той час, коли будеється нове життя? Я не можу сидіти, руки склавши.

Настя замислилась. Важко було підшукати для пані відповідну працю.

— Якщо вам не важко буде,—промовила вона врешті,—то навчите мого Серьогу грамоти.

Ця ідея припала пані Ївзі до серця.

Виховати сина народу! Передати йому ті знання й досвід, що вона набула за довгий вік, передати вивищені думки—і тим хоч трохи спокутати гріхи роду.

Пані Ївга погодилась.

Настя поселила пані Ївгу у „великій хаті“—так вона звала вогку й темненьку кімнатку поруч з кухнею, де сама спала. Пані Ївга не мала в собою навіть постели й спала на лаві, застеленій рядниною, а вкривалась своєю шалею. З кімнати не виходила, бо вже морози стали, а кашель її не покидав.

— Яка я вдячна вам, Насте, — сказала пані Ївга,—що ви дали мені притулок і доручаєте мені виховати свого сина. Я справджу ваше довір'я.

— Щастя боже, — відмовила Настя, — чуєш, Серього?

Тринадцятилітній Серього, син народу, був розбещена дитина вулиці. Хати він не дуже держався, гасав десь, а додому прибігав хліба перехопити. Пані Ївга одразу внесла дисонанс в його життя: віднині він повинен був дома сидіти та вчитись. Так мати сказала, а щоб її слово було міцніше, вона вибила Серьогу ремінем. Серього нишком прозвав пані Ївгу „шлюхою в хустці“ і зненавидів її всією силою своєї вільнолюбної душі.

За кілька день здобули книжки, і пані Ївга з глибоким почуттям обов'язку перед Серьогою взялася до навчання. Вона сказала йому:

— Серж, ти повинен відчути, що нова доба вимагає від усіх таких, як ти, — покидьків капіталізму,—як-найвищого розвитку розумових здіб-

ностей. Інакше пролетаріят перемогти не здолає...
Будьмо ж учитись.

Але Серьога прикинувся йолопом, висолопив
язика й гарчав по-собачому.

Пані Ївга була спантеличена. Вона ще за-
взятіш узялася намовляти його. Тоді Серьога
зробився серйозний і спитав її про значення слів,
які часто вживають сердиті візники.

Пані Ївга в розпачу стисла руки й гукнула:
— Яка безодня темряви й зіпсутости!

Вона урвала лекцію, сіла в кутку на свою
лаву й довго міркувала про те, як найкраще взя-
тися до виховання такого хлопця. Вона знала,
що це—обов'язок її життя. І шкодувала, що їй
бракує підручника педагогики.

Ввечері повернулась Настя (вона на поденну
прати ходила) і, розпитавши про наслідки вступ-
ної лекції, знову безжально вибила сина. Серьога
мовчки зніс, але прокляв пані Ївгу й запекло
постановив дошкулити їй.

Назавтра, коли мати пішла, він тихенько по-
вісив над дверима до кухні великий цебер з
льодовою водою та прив'язав його мотузком до
дверей, щоб перекинувся, як двері відчинити. А
тоді лагідно покликав пані Ївгу до кухні.

Вона вийшла, і вода з цебра вилилась їй на
голову. Серьога плигав, регочучи, до стелі, а пані
Ївга сіла на свою лаву й трусилась, бо не мала
в що передягтись. Але в серці її злости не було.
Вона шепотіла:

— André, зрозумій мене! Я даю відповідь
за гріхи всіх наших предків.

Коли повернулась Настя, вона лежала вже й
й палала з жару. Кашель рвав її груди. А на
ранок душа пані Ївги покинула тіло.

П'ЯТДЕСЯТ ВЕРСТОВ.

Були певні відомості, що потяг такий прийде сьогодні: розпитували дядька, що їхав возом повз станцію, і той присягався, що на власні очі бачий потяг уранці за двадцять п'ять верстов звідци. Народ шикувався коло рейок, обличчя проясніли, летів сміх і лущиння з насіння.

— Ну, от і буде потяг,—сердито казав завідувач своєму секретареві;—як раз завтра вранці в губернії будемо, акурат на з'їзд. Подивіться, чи доклади взяли... Харчи єсть?

— Та харчів тільки на день дали з харчкому. Кажуть, п'ятдесят верстов за день пішки дійдеш.

— А ви що, на тиждень хотіли? Сказано, інтелігент, запасів хоче.

— Нудно чекати, — позіхнув секретар, — а книжки немає.

— Чорт зна що!—гукнув завідувач.—Книжки! Та ви навкруги гляньте — цікавіше за всяку книжку.

Навкруги аж клетотіло. Стогони коло бюро перепусток, співи безробітних артистів, вереск дітвори, лайка коло столику, де гуляли в „три листики“,—повставали до похмурого неба. А між натовпом метушились баби з кошиками й кричали.

— Кому борщику, періжечків? Ковбаски?

— От вам живе життя,—сказав завідувач,— а ви—книжки!

Врешті прийшов захеканий потяг, і почався безладний наступ на вагони. Завзято кидались на двері, а ті, що в вагоні були, муром стояли й не пускали. Тут-же на мотузах підіймали клунки на дах і там складали.

— Наляжмо,—сказав завідувач.

Кинулись у бій. Секретар гукав: „делегати, делегати“, а завідувач працював кулаками. Влізли й примостились біля дверей.

Потяг рушив. Ті, кому сісти не пощастило, вчинили останній наскок на вагони: наосліп плигали, скажено чіплялись, а з вагонів на них тюкали, давали дулі й били чобітьми.

Поїхали. Трохи розташувались, стало ніби вільніше, нові мирилися з старими. Закрапотів дощик, завели пісню:

Вітер шумить,
І дощик іде—
А де-ж наш спекулянт
Ночувать буде?

Жваво розмовляли про ціни, про те, що „заграділовка“ коло губерні харчі відбиратиме, і як з цим боротись.

Серед поля потяг раптом спинився і вісті прийшли: паротяг зіпсувався. Всі заспокоїлись; спекулянти давали масло, яечки, хто гроші. Сміялись.

— Машинистове жалування не яке... Треба дати.

Звечоріло. Дощ пробивався крізь дах і лоскотав потилицю.

Незабаром виявилось, що паротяга направити можна, але весь струмент у машинистового помішника. Дали й тому.

— Де ж правда?—спитав секретар.

— У книзі,—відповів завідувач.

Поїхали врешті. Помалу, не поспішаючи. За ніч доїхали до другої станції. Настрій поганий був, дощ не вгавав. Змовились нікого не пускати. Біля дверей стали найдужчі й уперлись ногами.

Але п'ятеро червоноармійців підійшло:

— Вилазь! Вагон для військових.

Спробували сперечатись.

— Серього, викидай речі.

Посипались лантухи, кошики, люди. Справу програно, кинулись на буфери, лізли на дахи.

— Спізналися ми на з'їзд—сумно промовив секретар, обтрушуючись;—він уже почався мабуть. Докладу шкода—стараючись писав.

— На дах лізьте — суворо сказав завідувач.— Швидче!

Ледве видряпались. Сіли, підгорнувши під себе ноги, по-турецькому. Місця чимало було. В'їдливий дощ цюкав просто в обличчя. Баба, що сиділа поруч, сказала їм:

— Воно, як сонце та тепло, так боже, як гарно зверху їхати: увесь світ видно.

Секретар стогнав:

— От вам живе життя! Ниточки сухої немає.

— Мовчіть. Ви—кабінетний інтелігент.

Куняли під стувіт колес об рейки. Марилась тепла хата, і щоб обід був на столі.

Раптом потяг струснуло, кинуло, вагони тріснули, дах пірнув, і все розпалось. Тріск покрив зойки.

Завідувач з секретарем поволі вилазили з-під уламків.

— Ви живий там?—спитав завідувач.

— Ох, живий... Тільки ноги мої...

— Бандити,—шепнув завідувач.

І справді, зруйнований потяг оточили верхівці. Їхній бравий отаман гречно промовив над руїнами:

— Панове, тут трапилась невеличка паника. Ми мали цілком певні відомості, що це військовий потяг. Я вас не затримую, можете їхати далі.

Вони забрали червоноармійців і подалися геть.

— І нащо оті з'їзди?—питав секретар;—з'їдуться, побалакають та й назад. Пуття ніякого. І доєзд мій десь з портфелем загинув.

Вирішили поранених однести до станції. З уламків робили ноші. Витягали з-під руїн обрубки. Почали носити, вечір прийшов. А дощ падав, землю болотом крив.

На маленькій станції складали поранених в'язи на підлогу. Прийшли глядачі, вболівали.

А на ранок, ніч у кутку перебувши, завідувач із секретарем раду радили.

— Назад вернімся,—з жалем казав секретар,—з'їзд уже вчора почався. Назад—п'ятнадцять, а вперед—тридцять п'ять. Куди-ж там мені пішки—ноги, як у лабетах.

— Ви—кваша,—сердився завідувач.—А боротися? Вам намаж та в рот?

Пішли, обминаючи села. До них пристали: баба спекулянтка з торбсю через плечи й гускою в руках, та студент, що поспішав на навчання.

— Оце по-моєму,—казав завідувач,—хоч по-малу, так певно, по-простому.

Коли двадцять верстов пройшли, зробили спочинок. Баба спекулянтка видала всім по шматку

хліба. А студентів, що деклямував їй вірші, ще й сала нишком дала та просила молитись за рабу божу Олену.

Ще десять довгих верстов—і вони побачили вдалечені губерніяльне місто.

— Як намальоване,—казала баба.

День розцвів, сонце лилося, калюжі меншали, подорожні просихали.

— Не будемо більше спочивати!—гукнув завідувач;—по-простому!

Секретар похитав головою:

— Це-ж тільки до губернії... А як-же, кому на Марс треба?

1923.

ПРОБЛЕМА ХЛІБА.

Немає нічого хибнішого, як отожнювати ідею твору з думками автора. На жаль, читач і критика слабують на цю недоречну хворобу. Тут я як-найрішучіше застерігаюся проти цього поширеного забобону. „Гарний письменник користується не тільки з власних думок, але й із думок своїх добрих знайомих“ (Ніцше). Хто має вуха слухати, хай чує.

Вечір.

Допіру повернувся з гулянки.

Було цікаво. Я йшов, а обабіч вулиці розсілися велетенські, стоокі жаби. То — будинки, що їх ніч ісплющила й припосадила. І все місто здавалося святковим збіговиським жаб із безкраїх трясовин.

Але справа така. В одному темному завулкові до мене приступила жінка й запропонувала свої послуги в справі кохання. Я ввічливо відмовився, стараючись не образити її запобігливості. Ми розбалакалися; вона довго скаржилась на підупадок попиту й головне обвинувачення клала на соціяльні умови.

— Тепер,—казала вона,—дійшло до того, що жінки докраю розсобачилися. Кожна й без грошей оддається. Забули бога, по канцеляріях вінчаються... Хто-ж платитиме?

Вона призналася, що не дивується з мові одмови, бо я можу й задурно дістати потрібне.

Ми ще довго розмовляли; я оповістив їй, що так само заклопотаний справою „легкого хліба“. Моя добра господиня, правда, дає мені рано і ввечері шклянку кави без хліба й цукру, але людина не може цим задовольнитися. А добути ще щось—так важко тепер, що мені, справді, шкода часу. Що я винний, що хліб зробився такий важкий на здобуття? Я не потрібую багато—аби підтримати життя. Я люблю читати, гуляти ввечері, міркувати й не вбачаю достатніх підстав на те, щоб відмовитися від цього через шлунок.

Вона дивувалася, що думки двох незнайомих людей можуть так збігтися. Точнісінько, як і я, вона любить почитати щось захватне, погуляти з чоловіками й часом навіть поміркувати.

Ми розійшлися, побажавши одне одному щастя в життєвих справах.

1 год. дня.

Так це правда, що геніяльні думки спадають раптом! Оце допіру зібрався був вийти з хати, надів капелюх — і збагнув, що мені найбільше личить взятися до спекуляції. Це-ж розкіш! Насамперед — вільний. Далі — мандруеш, бачиш багато, й за один раз можна стільки наспекулянтичти, що на місяць вистачить. Справді, я жалкую, що раніше не догадався до цього взятися.

Ну, це вже вирішено — я спекулянт. Приємно, коли знайдеш вихід.

Їхати завтра-ж! З голодного міста в той край, де хліб і масло дешеві, де картоплею годують свиней, де впиваються молоком і самогоном.

Треба поспішати, щоб сьогодні накупити „виміну“—пару хусток, ниток, сірників, черевики, О, я добре знаю, що „йде“ на селі!

Гроші, щоб купити... Гроші... Так, доведеться щось спродати, чимсь поступитися з свого невеличкого майна.

Коротковорі люди звичайно починають спродувати одягу. Яке безглуздя! Бо що треба людині шанувати — так це одягу. Я розумію тих, хто каже про культ тіла—людині немає іншої ради, як любити те, що їй неминуче дано. А той, хто хоч на хвилину здолає глянути на себе збоку, одразу примітить, що його тіло, хоч яке воно довершене, годиться хіба на жаль та на глум. Чурає, що до нього причеплено чотири палиці й насаджено кулю на підпорці —справді чудний, хоч як його виточуй.

Шкода й мови! Адже-ж немає сумніву, що мавши тіло жаби, людина любила-б його так само, як і теперішнє, й так само вславила-б його в мрамурі, малюнках і слові... Отже одяга—велика річ! Ми творимо її на свій смак, тимчасом як наше тіло—дарований кінь, якому не виходить дивитися в зуби. Убрання — це гарний нічний горщик, і хоч яка гидка буде його укладаина, її, проте, краще ховати в гарному посуді, ніж у поганому, чи й зовсім виливати додолу.

Вночі.

Цілісінький день обмірковував справу з спекуляцією й що-раз натрапляв на перешкоди. Я не маю лантухів; виявилось, що реченець моєї посвідки вже минув. А найголовніше — я зробив

огляд свого майна і з сумом пересвідчився, що не маю чого продати.

Я зовсім засмутився був, але рятуноква думка спала мені в голову: не так давно моя добра господиня показувала мені три золоті десятки, що вона їх переховала з добрих часів. Вона старанно загорнула їх у хусточку, пов'язала їх стьожкою й поклала в першу шухляду комоди в куток ліворуч.

І от, коли моя добра господиня лягла спати, я, оце допіру, пішов і взяв їх. Ось вони, в моїй кешені. Тепер я спокійний.

Спати не хочеться. Одчинив вікно в садок, дивлюся і слухаю. Шуми клубочаться в далечині, і ніч нерухомо звисає з верховіття дерев, мов прозорі грона загусклого повітря.

Я рівняю день до ночі, день, коли люди метушаться, заклопотані посадами й працею, — до ночі, коли люди мають змогу спинитися.

Справді, жалю гідне твоє становище, дню! Бо все, здобуте вдень, буде віддано ночі. Ту силу, що виростає на хлібі, приробленому вдень, той досвід і знання, що його дає сонце, — ти, ноче, те маєш! Бо під твоїм тихим наметом працює вчений, мріє юнак і міркує мудрець. Все, що найглибше ховається в серці, вночі процвітає, і запашною квіткою розгортуються на ланах ночі людська душа. Бо вночі кохають, грабують, змовляються, вночі розстрілюють навіть—і тобі, ноче, моя хвала!

Ти, мов добродійна чарівниця, затуляєш нам темрявою очі, щоб ми дивились у середину себе, як у льох, повний коштівного каміння. Ти даєш нам увесь світ під ноги, ти вчиш нас любити самих себе—і тобі, ноче, моя хвала!

Якби міг я притиснутись до твоїх грудей, ти відчула-б мою душу, повну твоїх заповітів, і моє серце, велике, як твоє обличчя.

Я вже повертаюся з своєї спекулянтської подорожи. Але сумний мій поворот...

Події склалися для мене фатально. Ті речі, що їх інші вимінювали на пуд борошна, я віддавав за десять фунтів. Я не міг ані говорити з селянами, ані торгуватись. Мене охопило почуття страшенної огиди до того, що я робив, і я постановив як-найшвидче здати свій крам хоч аби-як, щоб закінчити цю брудну справу. І, врешті, дістав далеко менше, ніж міг-би купити в місті за ті гроші без ніякого клопоту.

З невеличком лантушком я повертався з села до невеличкої станції, мов робітник, що докінчує працю, яку йому загадано було.

А тут нас оточили червоноармійці й одібрали все, що ми, спекулянти, мали були. Був як раз час збирання харчподатку, і не можна було вільно возити харчі. Але дивно не те. Дивно те, що через годину де-хто дістали свої харчі собі назад. Я знаю, як то скоїлось: там благали, жінки віддавались, чи, принаймні, погодились оддатися.

А я благати не міг, і найменше вже—віддатися!

І от, голодний, без грошей, без харчів, я сиджу під жовтими деревами й на мене стелеться їхній мертвий лист.

Вже дома. Доїхав щасливо, але пригода, яка цікава пригода!

Сидівши там, на станції, я, звичайно, захотів їсти. І де-далі, то більше. Треба було щось почити. Я пішов до вокзалу. Властиво, до того

місця, де був колись вокзал, і де тепер підвищувався тільки незграбний мур, а навкруг його купою лежала неприбрана пегла. Хтось наступав, хтось відступав—і вокзал зруйновано. Поруч із глини зліплено хижу, де стоїть телеграфний апарат. Навкруги спекулянти, що їм довгенько таки доводиться чекати потягу, порили собі землянки й там живуть. Маленьке півпідземне місто з своїми звичаями й законами.

Бачивши страви, що варилися, я ще дужче захотів їсти. Голод опанував мене, і я тремтів, як закоханий напередодні обіймів. Знічевля й з нудьги я пішов просто в степ. Потяг повинен був бути через шість годин, та чи й буде ще, бо мав бути тому два дні.

Навкруги все скошено й жовто. Похмура одноманітність нагонить нестому. Сонце пече. Кожний крок дзеньить у голові колючим ударом. Я йду, і повз мене поволі плазує земля.

Врешті, я натрапив на баштан. Кавуни й дині лежали ще на огудині, й самий їхній вигляд зняв у мені всередині цілу завірюху. В роті пересохло і в голові потьмарніло. Я нахилився, взяв камінюку на випадок собаки й посував на баштан.

Перший-ліпший кавун, що я його схопив, був нестиглий, але я не міг утриматись, почав тремтливими руками видирати його тепле, соковите м'ясо та записати собі в рот.

Пожерши його, я вже не мав сили взятися до другого. Страшенна притома опанувала мене, і я витягся на землі. По обличчю мені котився масний піт, мішаючися з липучим кавуновим соком. Розкинувши руки, я лежав під палючим сонцем, чисто змокрілий, заплющивши очі.

Не знаю, чи швидко я опритомнів. Мене штовхано й бито. Схопившись, я побачив сивого діда, що цюкав мене ціпком і скажено даявся: — А, ворюго, волоцюго...

Я вирвав йому з рук ціпок, не розуміючи, за що мене бито. Тоді дід кинувся на мене й схопив за горло рукою. Я хекнув і, почувавши, що млію, добув із кешені приховану на собаку каменюку та шерехнув нею діда по голові. Він захарчав і впав.

Перемога збадьорила мене. Нахилившись, я звязав дідові руки очкурком і засміявся. От так пригода!

Тоді тільки я зрозумів, що дід-баштанник спіймав мене на злочині. Он і курінь, що я його не примітив раніше в уловині. Тільки-но я побачив той курінь, в мене все затремтіло, і я знову відчув у собі голод, як важке жало. Там у курені, напевно харчі!

Я біжма побіг—і не помилився. На мое щастя, дідові, видимо, недавно принесено їжу. Знайшов цілу добренну паляницю, шматок сала, яєчка й пішоно. Підобідавши добре, я решту загорнув у хустку й пішов геть, наспівуючи.

Дорогою мені спало на думку, що личить перепросити діда за неприємності й з'ясувати йому як-напростіше, що, врешті, ніхто з нас не винний: життя нас звело, змусило побитися, і коли вже нарікати, то тільки на життя. А ми, як ми розумні, маємо стиснути тепер одне одному руки, закурити цигарку й любо погомоніти.

Приступивши до діда, я побачив, що він чисто плаває в крові. Годі йому дихати—я таки добре стуконув його! Таким способом, на землі відбулося ще одне загубство.

Ще я тримаюсь. Єсть ще з півпуда борошна. Їм я самий хліб, курю махорку, та й то обмежено.

Вночі.

Підчас спекулянтської подорожи мені трапилося ще одна пригода, яку я вже забув і в наслідків її скористався оце допіру.

Справа така. Їхати мені випало ввечері та ще й на вагоновому даху—всередині вагонів було повнісінько, як оселедців. Можна було ще їхати на буферах чи на паротягу верхи, але я обрав дах. Потьмарніле повітря обливало весь час обличчя, внизу наобабіч широкими просторами бігла земля, й було почуття вільного дужого лету під хмарами. Я встав і заспівав. Мою пісню підхоплено на інших дахах та в вагонах, і потяг летів справді як дивовижний співочий птах, повний сили й завзяття.

Я зліз, сп'янілий з руху, пісні, повітря й простору. Мене перегонили спекулянти й спекулянтки, і їхній вигляд викликав у мені ніби давнешні спогади про події, що відбулися допіру. І було гарно, ніби я не мав нічого ні позад себе, ані попереду, й мене брав сумнів, чи справді я єсть.

Ззаду покликано:

— Товаришу! Товаришу!

Я озирнувся. Товста жінка, зігнувшись під лантухом удвоє, гукала на мене, засапуючись. Я спинився.

Вона кинула лантух на землю, майже плачучи. Вона, бач, забарилася у вагоні й не запо-

пала вже носильника. Нести не сила. Чи не по-служу я? Вона заплатить...

Я нахилився, взяв лантух на плечі й поніс. Вона йшла поруч, оддихуючи, і не вгавала мені дякувати. Далі спитала, хто я такий. Я сказав, що студент. О, вона має пошану до студентів! Вона сама вчилася колись; гадала навіть до гімназії вступити,—та де там! Тепер вона торгує на базарі періжками. Заробляє добре, та що це за життя? Коли ще був живий її чоловік, машинист, то ще хоч як було, та й то п'яниця він був. Ох, бив її!.. Світу не бачила! А тепер одинока, як бур'янина в полі. Ой, життя!

Ми йшли довго, на краймісто, і вона весь час розповідала. Спинилися перед невеличким будинком. Скільки я візьму? Нічого, я просто прогулявся. Та як то? Тепер із рідного батька беруть!.. Дуже просто. Ну, якщо так, то хай я зайду до неї колись попоїсти періжків, увечері вона завсіди дома, якщо не їде куди по харчі. Куди їй ходити? Вулиця така, будинок такий, звуть Марта.

Сьогодні, гулявши, я згадав про це, і аж слинька мені покотилась, коли я уявив собі масні періжечки. Я-ж їм самий хліб, курю махорку! Постановив піти.

Я застав її вдома, і вона зраділа невимовно. Вона й надії не клала, що я, студент, згадаю про неї, бідну спекулянтку. Ну, тепер ми будемо добре знайомі! Вона, бач, зовсім-зовсім самотня. Ой, життя! Вдень на базарі сама лайка, а ввечері дома однісінька, як палець. Який-же я любий! Ну хай-же я сяду! Я, бач, не пішов на бульвар забавлятися з панночками, а завітав до неї, бідної спекулянтки! Періжечки ще в печі,

зараз будуть. А чи не перекушу я чого-небудь? Може оселедця з свіжою картоплею? Горілки, хай я вибачу,—немає—хіба вона сподівалася такого гостя?

Я сів, приємно відчуючи себе паном становища. Враз з'явився оселедець; і треба сказати, я пожер його з кісточками, як кроля гадюка. А вона сиділа й захоплено дивилася мені в рот, ніби я їй велику послугу робив, ївши,—і без угаву дивувалася, який то я любий хлопець.

По оселедці я далеко збадьорішав, а після солодких пережків і зовсім звеселів. Встав—почав походжати по хаті, жваво розмовляючи. Вона сиділа й щасливо дивилась на мене. Так несподівано я зробив радість цій жінці.

Вона була товста, неохайно вбрана, з грубими рисами обличчя. Тільки очі були тужні й здавалися гарними. Мені спало на думку, що вона зовсім не підходить до мого колишнього ідеалу дружини. Я, бувши колись зелений юнак, обміркував взагалі питання про дружину, й дійшов висновку, що то повинна бути жінка гарненька, дурненька й не товста. Це ще більше звеселило мене.

Побачивши на стіні гітару, я спитав, чи не вона це грає. Ой, ні, то її чоловік, машиніст, грав був. Він п'яниця був, бив її, але вона має жаль за ним. Мужчина хоч поб'є гірко, та й приголубить солодко. Погано без мужчини жити, та ще тепер, та ще молодій—їй-же ще тільки тридцять п'ять. А я граю? Ну, так хай я заграю!

Я взяв гітару, заграв і заспівав. То співала моя душа, радіючи, що напхане черевце не турбуватиме її хоч якийсь час,

Вона слухала й заплакала. Ой, як я нагадую їй її чоловіка! Він точнісінько так грав.

Довідавшись, що я їм самий хліб, вона трохи не зомліла. Врешті, я пішов од неї, мавши чималий пакунок із харчами, пачку цигарок і запросини на періжки в неділю, конче в неділю, вона чекатиме.

На вулиці я що-раз посміхався. Допіру справді відбулася казка, хоч і шлункова, та ще й повторитися мала!

Сьогодні неділя, день і для мене святковий. Минулі дні я ходив мов безнадійно закоханий. Часом мене опановувала млявість; я з тонкою насолодністю мріяв про масні пиріжечки, і коли уявляв собі їхній смак, кров мені палахкотіла й бухала в голову. Я викликав їхній образ, і коли вони, мов живі, лежали переді мною, рожевенькі й гарненькі, — мені душу захоплював нестримний потяг до них, і я навіть написав на честь пиріжечків прекрасний сонет.

А сьогодні я мав їх фізично. Розкішна річ — фізичне посідання.

Уже вечір холодний. Вже незабаром зима, і всі знають про це, тільки, мов змовившись, мовчать і вдають, що ще тепло. Ще юнаки в білому, дівчата в прозорому й дерева вперто затримують решту листу. Смішно! Я надів пальто, от і все.

Я так і знав — була горілка. Запалено велику лампу й стіл накрито скатертиною. Вона прибралась у нову сукню й наділа корсет. Була баранина, кава й пиріжки. Ми випили по кілька чарок, і моя голова з незвички трохи обважніла.

По вечері ми сіли поруч; я взяв гітару й співав. Вона сиділа близько мене й, щасливо посміхаючись, хапала мій голос.

— Який-же ви молодий, який молоденький,— захоплено казала вона,—ви мені чи не в сiani годитесь!.. Дайте, я поцілую, як мати... Ви-ж ма-буть сирітка!..

Вона поцілувала мене в чоло, далі—в щоку, потім просто в губи й уже не раз. Я не пручався. Я розумів, що за періжечки треба платити й тільки радів, що плачу такими дешевими грішми.

Пішов я від неї на ранок. Все було розв'язано: я житиму в неї, ніби небіж. О, поки вона здорова, я не матиму про що турбуватися! Мені все буде—і їжа смачна, й одежа, й питво. Так казала вона, тиснувшись до мене.

Було холодно, і я не шкодував, що взяв пальто. Я йшов бадьоро, повний сили, хоч мені ще не вірилось, що таке щастя відчинило мені браму.

— Як гарно,—гадав я,—що ми, люди, такі різні, що один з нас потребує зовсім иншого, ніж другий. Те, що для одного—завалящий крам, для другого—велика цінність.

Мені не хотілося спати. Вдома я відчинив вікно й довго стояв біля нього. Надворі вогкий осінній ранок, і далечінь завезлася туманом. Тихо. Деревата стоять похнюпившись, і чути, як падають їхні сльози на землю. Вони плачуть, бо йде зима; бгається їхня душа й ховається десь глибоко від морозів. Плаче природа й туманом повстають її сльози над землею.

Як чудно! Тут смерть, а ми надягнемо кожухи, запалимо грубки й електрику та житимемо

взимку, як улітку, ще навіть радіючи з різноманітності. Ми підемо в театри, в гості, а тут мерзнутиме трава під снігом і спиняться річки. От і я, природо, стою перед новим життям, а ти в цей час берешся смертю. Ти родила мене, а я тебе покинув, невдячний син, і в твоїх сльозах є хоч одна й за мою зраду.

Воно почалося, нове життя! Яка радість, який спокій! Шлунок задоволено, і моя душа шугає над світом, як дух-творець.

Тепер я більше, ніж коли, дивуюся з неспритності й неталановитости жінок, що не змогли скористати з тих прекрасних обставин, що в них вони так довго пробували. Протягом століть жінка була в такому становищі, як я тепер—на утриманні,—мала змогу не турбуватися про хліб—і буди вона повернула свій дух? Чи піднесла вона свою душу на височінь? Чи утворила вона хоч що-небудь?

Леле! Вона була тільки самичка, маленька самичка, що не вигала кращого, як змагатись до рівноправності. Я маю жаль до жінок,—вони нещасні: те, до чого їм треба було-б іти, лежить уже позад них. Чи не гадають вони знайти щастя на новому шляху? О, чоловік давно вже йде цим шляхом, а щастя ще не знайшов!

Я почуваю себе, мов немовлятко в колисці, я ніби ссу великі груди існування. Мене колише життя, що я бачу, і його гармидер співає мені пісню. Я ніби стою на височезній горі, й біля ніг моїх—хмари й земля. А поруч—сонце, те сонце, якому моляться, і я можу обняти його, як брата.

Я споглядаю сам себе. Там, на базарі, де моя подруга продає періжки,—сварка, лайка, заздрість, брехня,—а я виростаю з цього, як холодна хризантема на угновій землі... Так де-не-де на ланах життя повстаємо ми, самотні, пишно-холодні квітки, і вдивляємось у самих себе, як у безодню світла і тіни.

Уже вечір. І в мені сутеніє, скрізь запалюються живі вогні, мов світляки серед лісу. То—спогади.

Я люблю цей час, коли душа моя, мов усіма забута бабуся, розкладає свої довгі пасьянси з запилених карт. І тимчасом, як удень здається, ще не маєш минулого, ввечері певний, що майбутнє не існує. Ніби стежку, що нею йшов був, уже скінчено, й ти сів спочивати під тінявим деревом і не маєш уже куди йти. Тоді береш книгу власного життя й поволі перегортаєш її сторінки. І що-раз робиш це, ніби в-останнє, і прощаєшся з кожним рядком, як назавжди.

Ось я маленький, ось край, де я народився. А он я—юнак, он дівчата, що я їх був кохав. Я здіймаю капелюха: прощайте! Ви несли мені радощі й болі, але я дякую вам за те, що ви були.

Я перегортаю сторінки минулого, і на душу мені лється тепла вода. А душа моя прибирається в біле й збирається на похід по всесвіту, щоб бачити все й усе вмістити.

Сум владе мені на обличчя м'які пучки. Хай же напахчить він мене, хай омийся в ньому з насолодою, як мандрівець в оазі серед пустелі!

Бо то сум веде душу в безкрає!

СОБАКА.

Ранком несподівано засіявся густий, дрібненький дощик. Місто одразу поменшало, мов будинок присунувся до будинку, вулиці поскручувались, ніби були паперові, а люди забігали по-під стінами. Тільки дерева підскочили одразу і зробились помітні серед сірого моря каменю. Вони розправляли галуззя, придушене раніш шарами липкого пилу та роз'їдене отруйним повітрям міста.

Тимергей не зважав на дерева й зневажливо дивився, як люди раптом заклопотались і почали швидко ходити, піднявши комірці пальто та насолопивши капелюхи на поважні обличчя. Смішно було бачити, як вони позгинали стан, мов-би несли на спині велику ношу.

Коли-ж Тимергей побачив, що на ганках з дашками починають скупчуватись пані в легеньких сукнях і сердито чекають, поки пройде цей дурний дощ, що може поцувати шовкові спідниці, його всього пересмикнуло з огиди.

Він хотів подумати про тих жінок щось нахабне й циничне, але урядовець з довгою бородою, що біг йому назустріч, притиснувши до грудей шкуратяного портфеля, здивовано-злякано подивився на нього, бо Тимергей спокійно йшов у розхристаній тужурці.

— Чого ви дивитесь?—спитав Тимергей.

Урядовець ще раз злякано зиркнув на нього та швидче проскочив далі. Але Тимергей наздогнав його й сказав:

— Слушайте, нагодуйте мене сніданком. Кавою й хлібом з маслом.

Урядовець спинився, і, піднявши догори свій портфель, закричав:

— Чого ви до мене причепились! Я зараз покличу...

Тимергей побачив, як сіпались його губи й тряслась борода.

— Йолоп ви,—переконано промовив він і пішов далі.

Урядовець зробив кілька кроків за ним, але дощик закапав йому за комірець, і він, зігнувшись, як раніше, зашквутьгав своїм шляхом.

Тимергей пройшов два квартали й почув, як у нього вже мокріє натільна сорочка. Тоді він теж зійшов на ганок, добув з кешені хустку і почав обтирати обличчя й руки.

— Мокре, того й витираю,—ввічливо пояснив він свої заходи поважній пані, що була пильно подивилась на нього.

Пані зміряла його величним поглядом, змрщила губи й відвернулася. Тимергей добре штовхнув її ліктем, засуваючи хустку в кешеню, поправив на голові кашкетку і знову вийшов під дощ.

Тепер він мав певний намір: зайти до Кнайбенка. Того певно не було вдома.

Кнайбенко дійсно був в університеті. Цей факт одразу підніс настрої Тимергея до радісного, і він зайшов у кімнату, мов-би залишити

цидулку. А там замкнув за собою дверину і хвилюючись почав перекидати на столі книжки, шукаючи хліба. На столі не було. У шухлядках теж. Щось подібне до остраху почало ворухитись у Тимергеевій душі; лишалось подивитись тільки в скринці, а як і там не знайде хліба, тоді каює. Буде голодний.

Розкрив скриньку, викидав усю білизну. Немає.

Тоді сів на стілець і взяв книжку. Перегортав її й подумав.

— А як-би був знайшов, увесь з'їв-би. А ні крихотки йому, мерзотникові, не лишив-би.

Йому—це Кнайбенкові.

Тимергей кинув книжку додолу, витягнув ноги й застогнав тихо й протяжно.

Він знав, що насувається на нього голодний сум, коли він усе згадував, усе проклинав, а від того ще більше хотілося їсти. А що Тимергей знав найменший відтінок цього упертого суму, він піддавався йому що-раз з більшою насолодою.

Тимергей ліг на Кнайбенкове ліжко й застиг. Почав думати й пригадувати все. Пригадав, що до цього часу він тільки й робив, що будував високу й грубу стіну з книжок. Пригадав, як з кожною книжкою, вкладеною в стіну, що-раз менше бачив він життя. Воно було десь там, ніби далеко від нього, одмежоване паперовою цеглою. Іноді тільки доносився гомін життя й намагався потурбувати його своїми барвами, але Тимергей не піддавався: він жив у своїй фортеці, як хотів.

Не стало грошей. Раптом розлетілася стіна, життя накинлось на Тимергея, почало шарпати його, зводити з людьми, що з ними він не мав

нічого спільного, та примушувало писати в канцеляріях безглузді картки.

Коли-ж йому стало до моторошности ясно, що він ненавидить картки й товстого діловода, що робив йому розпорядження, він кинув усе: канцелярію, картки, навіть лекції й улюблений паперовий мур.

Так, так, під три чорти все!

Ранком Тимергей прокидався й гадав про те, що до обіду йому нічого їсти. Ще й їсти не дуже хотілось, але зналось, що через дві години голод відчується. Робилося тоскно. Починало здаватися, що він ніколи нічого не їв і завсіди був голодний.

Тимергей знову простягався на ліжку, стискував руки, ховав у подушки голову й стогнав довго і тихо.

Трохи прочунавшись, він уперто мислив про те, що таке голод. Йому починало здаватися, що голод щось більше, ніж голе бажання їжі.

Потім він починав обмірковувати саму їжу. Пригадував смак різних страв і доводив себе до шаленства: схоплювався, аби-як вбирався та біг на вулицю.

З'являлась тоненька ненависть до людей, розвивалася пишно й колючками своїми посмішкувато штрикала.

Про поважного пана з гарненьким ціпочком в руках, він гадав:

— Нажерся, тепер гуляє, перетравляє їжу й одночасно набуває сили на вироблення дітей.

До всіх жінок посміхався, моргав оком і шепотів:

— Певно на жіночій біржі курс підупав. Багато краму.

Тимергей ходив вздовж і впоперек великого міста, ходив довго й без втоми штихав до крові зустрічних колючками своєї ненависти, але біль почував тільки сам.

Люди-ж ходили спокійно, не помічаючи крові на своїх чистеньких убраннях.

Іноді була потреба сісти де-небудь і мислити на самотині. Тоді він силкувався викликати в голові гострі думки, щоб вразити ними самого себе та втішатись з своєї дотепности. А замість того, думки приходили сумно-блискучі, як лід.

Мислив здебільшого про те, як погано недоїдати й почувати, що з шлунку немов кишки витягають. Це нудно, боляче. І сумно до безнадійности.

Стара правда, що жити можна лише тоді, коли їси, приборала в очах Тимергея якоїсь містичної рації, і, здавалось йому, він щой-но спізнав її.

Спершу чудним здавалось, що йому раніше потрібний шмат хліба, а потім думка.

Кант і борщ. Ніцше й ковбаса.

Тимергей пручався. Перші дні недоїдання силкувався переконати себе, що Кант йому дорожчий за ковбасу. Але через три дні облишив: міг уже сміливо кожному в вічі сказати, що про нього дорожче.

Він навіть полюбив глузувати з себе: приємно було кричати присутнім, яких він уявляв:

— Пам'ятайте, я колись казав, що рація життя в тому, щоб міццю сталевोї думки руйнувати всяких богів, як блискавка руйнує наші оселі, щоб блискучим світлом загартованих думок загнати їх у темряву, з якої вони повстали. Та я помилявся: рація життя в тому, щоб їсти. Ми,

що жили, не помічаючи їжі, ми, що віддавали обідові п'ять хвилин часу,—забули, що ми тварини. Ми душу досліджували, ми в мозку коперсались. Та ось приходить голод і спиняється у шлунку, як знак запитання. І ми без вагання даємо відповідь. Раптом бачимо, що ми ссавці, забуваємо про наш могутній мозок та лише дивуємося, що так довго не вбачали найважливішого.

Я обідаю тепер не менш години. Смакую все і з насолодою обгризаю пісні маслаки. Пообідавши заплющую очі та кличу до себе Декарта. Питаю його:

— Декарте! Ти голодував коли?

— Ні,—каже.

— Біжи-ж мерщій та нищи свої праці. Потім не поїж тиждень і створи нові. Тоді матимеш ти певний ґрунт. Тоді ти, наприклад, не скажеш:

— *Cogito, ergo sum...* А закричиш:—Ой, істочки... *ergo sum!*

Пам'ятай, що право на існування має лише те, що можна спожити.

Іди-ж, Декарте.

Від Кнайбенка ішов у тому-ж нахабному настрою, заєлавши руки в кешені, і дивився навкруги з такою зневагою, мов-би плюнув допіру з місяця на землю.

Хоч ще не було й дванадцятої, Тимергей уже поспішав обідати. Звичайно він втримувався до першої, але зараз, роздратований, що у Кнайбенка не знайшов хліба, не міг далі терпіти.

Ідальня, де Тимергей колись заплатив за обіди місяцем уперед, була недалеко. Що більш наближався він до неї, то дужче хвилювався.

Його всього охоплювало передчуття їжі й доводило бажання до найвищого ступня. Він знав, що зараз буде їсти, напакує шлунок і йому стане байдуже, чи існує світ і люди, чи ходить земля круг сонця, чи швидко вже виженуть його з університету за неплатіж грошей.

Навіть не обходитиме його, що через тиждень йому припинять давати обіди.

Немов він поринав у прозорий плин, легкий і теплий, як промінь сонця. Через прозорість буде видко людей і їхні вчинки, але безбарвні, одномавітні й нецікаві. Так саме, як і тоді, коли була ще ціла його паперова стіна.

Тимергей називав цей безтурботний спокій нірваною і посміхався, гадаючи, як помилявся Буда що-до шляхів її досягнення, хоч злі люди й кажуть, що цей великий мудрець помер від обжерности.

Їдальня. Тимергей захоплено вбирав у себе важкий дух варених і смажених страв.

Он метушиться кельнерка Оля. Вона менше, ніж не вродлива, голос має грубий, сама незграбна, але Тимергей почував до неї ніжність: вона що-дня подавала йому обід.

— Добри-день Олю! Можна обідати?

В очах Тимергея світиться приятельське чуття до незграбної дівчини.

— Можна, — бурчить Оля, витираючи масні руки об брудний фартук, і біжить за матерчату перегородку, з-під якої хмарою рветься чорна пара.

Тимергей з пошаною дивиться на її широку спину й товсті литки, що висуваються з-під сньюї спідниці.

За хвилину Оля кидає перед Тимергеем на стіл накриття, не звертаючи на нього жадної уваги.

А той з запалом дивиться на її масні руки й передчуває, як незабаром радісно й легко обхопить його теплий, прозорий плин байдужости.

Пообідавши, Тимергей ішов додому спати. В кешені в нього лежали два шматочки хліба, що він непомітно брав від обіду, і що-до вечері він був спокійний.

Тепер він ішов поволі й спокійно дивився на тих, що траплялись на очі, бо був під впливом щой-но пережитої нірвани й наступного сну. Пояс міцно стискав набитий живіт, і це було надзвичайно приємно, аж тепленьке тремтіння прокочувалось иноді тілом, ніжне, як подих.

Тимергей не думав нічого. Він спокійно споглядав на те, що падало в вічі, але образи баченого проходили свідомістю й не викликали думок. Бачив цементовий пішохід, землю, дерева, коней і людей, та все це було позбавлене найменшого звязку.

Працювали лише ноги, все инше напів дрімало, приспане повністю шлунку. Подих робився глибоким і повільним, як у людини, що вже спить.

Помалу все тіло ставало важким і млявим, а пішохід починав зливатись з деревами й кіньми. Тимергей скупчував волю і блимав очима. Тоді дерева й коні раптом відскакували від пішоходу, але зразу-ж починали знову облудливо зближуватись.

Коли груди йому наливалися чавуном, мозок тупів і чулість зникала, Тимергей валився до кімнати, падав на ліжку й засинав одразу.

На другий день ранком після порції сумування Тимергей вийшов робити свою звичайну гулянку містом. Сум сьогодні був глибший, ніж раніше, бо в їдальні лишилось тільки п'ять день пообідати, а там...

— Подивимось тоді, побачимо, що буде,—шепотів він.

Якби міг він висловити свою безсилу, стислу ненависть до міста людей і вулиць,—місто знигло-б, люди попадали-б і вулиці вкрилися-б пилом.

Але Тимергей мовчав, хоч хотілось підійти до ближчого будинку, повалити, розтרוшити, і на купах шмаття святкувати свою перемогу диким танцем.

На розі він перестрінув собаку рудої масти, що стояв та задумливо нюхав повітря, витягнувши голову вперед.

Тимергей хотів уже тукнути на нього або штовхнути ногою, але спинився, осяяний веселковою думкою, що одразу вибила ненависть і злість йому з серця. В голові скупчились і заштовхались блискучі надії.

Від надій Тимергей сп'янів—йому зробилось тепло, перед очима попливли вулиці, а тіло здалося легким й рухливим, мов зроблене було з повітря.

Тимергей посміхався радісно й чисто, як ставок у садку. Він ласкаво лаяв себе, що не намислив раніше зауважити на вродливих собак.

Закоханим поглядом оглядав він рудого сестера. Той теж дивився на Тимергея й очікував, не знаючи, чи сердитись, чи підійти й познайомитись.

Але треба було щось почати. Тимергей зиркнув навкруги. Нікого ніби не було. Тоді він впевнено підійшов до собаки, сміливо полоскотав його за вухом та ніжно промовив:

— Цюцю, цюцюнько...

Собака пішов на ласку, повіяв хвостом і довірливо притис голову до Тимергеевої ноги; той же взяв його зашийника і швиденько поволік за собою.

Сетер почав був огинатись, а потім сам рвався вперед так, що Тимергей ледве поспішав за ним.

Так щасливо дісталися вони до хати.

План роботи цілком склався в голові Тимергея ще в ту мить, коли він забачив собаку. Так, одразу склався план, немов хто несподівано втиснув його в мозок.

Цей план диктував: треба зразу-ж заставити кожушка в ломбард, щоб на ті гроші прогодувати собаку.

— Що-ж, ще тільки вересень—кожушок не так то й потрібний, а головне—це-ж не більш, як два-три дні...

Через два-три дні Тимергей прочитає в газеті об'яву:

Забіг рудий сетер. Хто приведе, тому добра нагорода...

Ха, ха! Це принаймні геніяльно! І це тільки він, Тимергей, міг намислити. Ні, справді, в ньому є великі здібності...

По дорозі до ломбарду Тимергей перестрінув Кнайбенка. Той, як і завжди, ішов з посмішкою на обличчі, широкою й привітною, як брама заїзду. Хто хоч—прохаємо! Не дорого!

Вчора, або вчора Тимергей з огидою подивився-б на цю посмішку й рожеві щоки її власника, а сьогодні й сам посміхнувся.

— Ага!—гукнув Кнайбенко з своєї незмінної звички,—ось і він! Здоров був, Гервасію! А там професор турбується. Де це, питає, наш Аристотель? Не віриш?

— Скажеш, що через два-три дні завітаю.

— А дисертацію про Каята коли принесеш? Усі сподіваються, що ти Америку знайдеш.

Тимергей засміявся. Кнайбенко звичайну семестрову працю назвав дисертацією.

— Та так днів за два-три засяду її писати.

— Що воно за загадкові два-три дні, коли ти все почнеш робити?—крикнув Кнайбенко, і пані, що проходила поуз них, метнулась у бік.— Питаю, що за загадка? Та дарма. Я не цікавий. Краще ось що: ходім до мене поснідаєм. Є... Знаєш що є? Сало!

Тимергей здивовано помітив, що йому не хочеться їсти. Що за штука!

Проте, можна було-б піти попоїсти й до-речи розпитати про університет. Але собака чекав. Той напевно був голодний. Гервасій рішуче одмовився. Він, бач, нагальну справу має.

Він уже одійшов був кілька кроків, як Кнайбенко крикнув на всю вулицю:

— Гервасію! Стривай!

Наблизившись, Кнайбенко стримано й чітко промовив:

— Вчора до мене завітала якась тварина, що, з опису моєї господині, скидається на тебе. Вищезгадана тварина поперекидала мені в кімнаті все до-щенту. Невідомо нащо. Ти-ж знаєш, як я ціную чистоту й охайність? Знаєш?

Кнайбенко нахилився до Тимергеевого вуха й крикнув:

— Розчавлю! Знищу!

Після цього обличчя його безслідно потопло у величезній посмішці. Тільки з боків посмішки стирчали вуха.

Тимергей сміявся всім тілом. Кілька разів стиснув руку Кнайбенкові й казав, що пожартував.

Була друга година дня, коли Тимергей без кожуха вийшов з ломбарду. Так непомітно летів день, а їсти все-таки не хотілось.

Тимергей купив газету. От чого ніколи не робив! Навіть дивно було купувати цей великий аркуш паперу,—і не книжка, а написано щось.

Пригадав, що в дитинстві в цю пору року мати давала йому ножиці й купу отаких самих газет, що переходувались у шухлядах батьківського столу. І він, тоді ще тільки натяк на теперішнього юнака з маленькою борідкою, сидав на килимі й задумливо різав газети на довгі стьожки, пильнуючи, щоб ті були однаковими завширшки.

Потім ретельно обклеював ними вікна.

Праці вистачало мало не на три дні. Коли-ж всі вікна були заклеєні, мама давала йому кілька цукерок.

З тої пори Тимергей не здібався більш з газетами й забув про них.

Одначе тепер визнав, що газети бувають потрібні не тільки на заклеювання вікон.

Минувши статті й інформації, Тимергей в'ївся очима в об'яви. Ну, так! Аж ось воно: про болонку й бульдога. Скрізь нагорода.

Завтра буде й про рудого сетера. І теж нагорода.

Тимергей годував собаку. Той жадібно ковтав великі шматки хліба й м'яса, що були принесені з базарю.

Тимергей сидів на ліжку, простягнувши руки на його спинку, й дивився на собаку. А сам пригадував.

Кругом книжки... Він риеється в тих книжках, вишукує в них думки, гострої й упертої. І бачить, як у холодних, чорних літерах ясними блисками відбивається мозок і кров, що з жорсткою волею одірвала від себе далека людина й надхненно втиснула в невмирущі рядки.

Він шукав з безутомністю звіря і, коли щастило йому вирвати з хаосу літер думку, прекрасну й могутню, взяти її й покласти в свій жадібний мозок,—тоді Тимергей відсував книжку й заплющував очі, щоб виразніш почувати, як почне та думка пускати коріння, обхопить мозок дріжливими дротинками, як зроста й народить ще натовп нових,—теж прекрасних і теж могутніх.

Сірий мозок квітчався ними, як пишними айстрами, і ті були чудові в холодній величності.

А іноді було... хе! було іноді не дається думка до рук! Плигає перед очима, крутиться, як дзиґа, і дратує до незмоги. Він з одчаєм ганявся за нею, вивертав на стіл свій мозок, а облудлива думка ховалась між паперами або робилась звичайним оливцем.

Тоді Тимергей занепокоювався зовсім. Широко розтулював очі й рота, повний здивування, дивився на оливець, де зникла жартівлива думка.

Потім підводився і ходив по кімнаті. Ходив довго й слухав, як ритмічно стукотять його чоботи по підлозі.

Раптом палким струмком кидалась йому в голову кров і відживляла знеможений мозок. Знову сідав тоді Тимергей і вже легко видобував думку з оливця; та-ж, винувата й переможена, вмить родила йому дочок і синів.

— Від кожної думки я маю нащадків,—гадав Тимергей;—о, я великий розпусник! А справді, думка—та-ж жінка, хоч иноді й не дається відразу, так треба трошки потерпіти. Треба конче послухати, як стукотять чоботи по підлозі чи по землі. Походити треба.

Собака скінчив їсти, підійшов до Тимергея і штовхнув його. Той нахилився до пса, взяв за шию й полоскотав під горлянку.

— Ти-ж вернеш мені мій гарем? Даси змогу в ньому бенкетувати?

Собака блимав червонуватими очима й терся вухом об коліно Тимергея.

В ЕПІДЕМИЧНОМУ БАРАЦІ.

До восьмої години ранку хворі кінчали сніданок, і починалась візитація.

У черговій кімнаті, що разом з тим правила й за аптеку, лікар мовчки натягав халата, якого білість виразно підкреслювала йому пристаркувате, байдуже обличчя.

Потім він одчиняв дверину першого покою та, спинившись на мить, на повні груди захоплював гостре й затухле повітря лікарні, мов-би хотів злитись з ним і в ньому затонути.

В покою все приникало, хворі переставали голосно стогнати — сама поява лікаря давала їм на хвилю полегкості; хутко і тихо сновигали покоївки, виконуючи аби-яку працю.

Лікар підходив до найближчого хворого; за ним нечутною ходою посувались фєршал із шматком паперу та олівцем і сестра-жалібниця.

Хворий змутнілими очима позирав на білого лікаря та мимрив спраглими вустами:

— Бік болить... Бік...

Лікар між иншим кєдав оком на клапоть паперу, що приліплений був у головах хворого: там чорною низкою записано температуру. Звичним рухом лікар брав руку хворого та, закотивши ковдру, приставив до дощастих грудей дерев'яну дудочку. Поволі нахилився він до хворого й казав:

— Дихайте.

Мова його буде ніби вимушена.

Хворий робив кілька спроб глибоко дихнути та зневірившись, шепотів, закидаючи руку за голову:

— Не можу... Ніяк...

Лікар, випроставшись та йдучи до другого хворого, бубонів собі під ніс:

— *Injectio cocaini... radix ipesacuani... tinctura adonis vernalis...*

Фершал усе те похапцем зазначав на папері поруч прізвиська хворого.

Біла процесія швидко плавала серед дерев'яних, нашвидку збитих ліжок. Серед задушених зойків лікар ніби неохоче й невдоволено бубонів:

— *Tinctura strophani, infusum...*

Врешті, півсотні хворих були оглянуті, та, почувавши, що їм і на крихту не полегшало, починали зойкати й кричати ще голосніше, ще нестриманіш.

Лікар кидав халата й виходив на повітря. Тут чекала його ціла валка підвід, і він враз опинявся серед кола людей, що благали його приїхати до хворих. Лікар не розмовляючи, сідав на перший-ліпший віз і незабаром зникав серед шляху.

У черговій кімнаті фершал швидко готував загадані ліки. Він хотів звільнитись як-найраніше, щоб піти половити риби, бо годину сьогодні було ніби до цього тільки й пристосовано.

Сестра-жалібниця розтирала масті й загортала порошки. У вікно з пригорку їм видно було село, що починало вже ховатись за розквітлим деревами. Невидимою, але відчувливою хмарою скупчилась над селом пошесть та гнала до ненавис-

ного всім бараку брочки з жовтими тремтячими людьми.

Тільки-но вийшов лікар з покоїв, покоївки зібрались до купи й почали варнякати про вражіння минулої ночі. Вночі-ж була пригода—Петро Горобець, що ходив ночувати до покоївки Марти, прийшов на підбитті та, перемутавши ліжка, згвалтував покоївку Гашку так раптом, що, коли та збагнула в чім річ, все вже було скінчено. Такі веселощі не густо трапляються, а тому покоївки реготали і зле зацитькували хворих, як ті починали дуже вже голосно кректати або плакати.

По покоях почав ходити Явтух Куленко, що постачав воду до бараку та рубав дрова на кухню. Він тримав у руках черепок, з якого повставав сизий дим. То курилась соснова живиця. Робив таке обкурювання Явтух з власного намислу і власне за-для себе. Йому доводилось наносити води в покої, а його нудило від смороду лікарні.

Хворі поволі зникали серед диму, і Явтух, щоб заспокоїти їх, лагідно казав у кожному покою:

— Воно-ж як ладан...

Перед баракком скупчувались баби — родички хворих, з глечиками й пакунками в руках. Приносили воду з далекої криниці й вірили, що та вода трохи спілюща.

Їх пускали на побачення тільки о другій годині, а тому вони поки-що порозсідались на довгій лаві в затінку та обговорювали різні значні події.

Коли фєршал проходив повз їх з довгим вудлицем, вони на мить замовкли.

Година на ловитьбу була чудова.

Чергова сестра Одарка Калинівна роздавала хворим ліки. Вона уважно схилялась до кожного та казала ласкаві, розрадні слова.

Але хворі її не любили. Не любили за те, що вона часто згадувала про бога й радила покладати на нього свого надії. У хворих це викликало прикрість.

До того-ж сестра Одарка Калинівна була вже досить старенька і, як жінка, не викликала жадної надії.

Хворі любили сестру Прісю. Вони кликали її навіть тоді, коли вона була нечергова. Важко засапуючись, хворий благав покоївку:

— Поклич мені сестру Прісю...

Та з'являлась без халата, свіжа й вогка, та з докором питала:

— Чого вам?

Хворий силкувався посміхнутись:

— Пече всередині...

Сестра Пріся недбало відповідала:

— Перепече.

Потім нахилилась до ліжка і на мить приклала руку до лоба хворого. Серпанок її блузки лоскотав йому обличчя.

— Жар у вас, того й пече,—з'ясовувала вона, а її сині очі не втримувались й сміялись.

Хворий не встигав подякувати за ласку та легенький дотик пахучої блузки, а вона вже зникала. Далі бачили, як на зеленій горі вітер бавився її спідницею.

Заходами сестри Одарки Калинівни в кожному покою повішено ікону. Їх пожертвувала бараківі сама-ж таки Одарка Калинівна.

Вона питала на те дозволу лікаря. Той, набиваючи собі цигарки, невиразно відповів:

— Дарма.

Проте, сестра Одарка Калинівна зважилась повішати ікони по кутках, і лікар нічого на те не сказав.

Роздавши ліки, сестра повернулась до аптеки за шприцем. Треба було зробити впорскування червоноармійцеві, якого хворим кинула тут військова частина. Відомо було, що червоноармієць має померти не пізніше, як завтрішнього дня; йому вже параліжувало горло, і він не міг ковтати.

Подвір'ям проходила сестра Ганнуся із своїм п'ятилітнім сином. Сестра Одарка Калинівна зідхнула—їй хотілось-би вирвати сина в Ганнусі та виховати його, як людину. Через питання про виховання Антося між цими сестрами була затаєна ворожнеча.

Сестра Ганнуся повела сина до скель над річкою. Потім вони гуляли по саду, що невпинно прокидався, та ходили дивитись на землю, розкраяну плугами.

Антось споглядав те й навчався у природи мовчазности та спокою. Крім того, при звичувався не жахатися з її могутности.

Сестра Одарка Калинівна ввійшла до покою з приладдям до впорскування й гукнула на Явтуха. На його завсіди гукали в такому разі. Явтух приходив, зосереджено хапав червоноармійцеві руки та міцно тримав їх, поки сестра встромляла в кволе тіло тоненьку голку.

Тоді червоноармієць збирав рештку сил і пручався; він з нерухомим прокляттям упирав свої очі в обличчя Явтуха, а дихання його нагадувало рипіння тупої пилки по дереву.

Коли впорскування було зроблене, червоноармієць протягом стогнав і стихав. Явтух дивився на його так, як маляр дивиться на свій твір, та йшов рубати дрова.

Обідав медичний персонал увесь разом, крім лікаря, в тім маленькім будинку, де й жив. Лікар же повертався до бараку аж над вечір. Він обідав звичайно в якогось хворого.

Раніше до брички, що привозила лікаря, прожогом кидались покоївки, палаючи з бажання побачити, скільки крашанок, масла та сала набирав лікар за день. Потім-би вони базікали про це цілу ніч. Та бричка завсіди була порожня.

Тоді покоївки остаточно переконались, що лікар приймає тільки гроші. Переказували, що він сотні за день збирає.

Фершал веселий вернувся з ловитьби. Хоч він піймав тільки двох невеличких підустиків та десяток бобирів, а проте був задоволений.

— Гарно на воді!—казав він.—Тільки й життя що посидиш на камінці з вудкою. Принаймні, хоч спочинеш від тих миршавих жовтяків.

Він засміявся й показав рукою на барак.

— Сором,—сказала, образившись, Одарка Калинівна.—Люди страждають, а ви смієтеся з них.

Фершала роздратувала її мова.

— Так значить того замало, що я панькаюся з ними?—запитав він.— Я мушу бігти на село рятувати їх?

Одарка Калинівна нахилилась над тарілкою; вона ніяковіла, коли хто сердився. Але фершал зовсім розхвилювався й перестав їсти.

— Коли мене віддавали до фершалської школи, —казав він,—я плакав, я благав не робити цього.

Я передчував, що мене чекає—оточення гнилих людей, що пухнуть і конають серед смороду. А мене такі віддали. Я тікав — мене духопелили, як тварюку...

Він махнув рукою й замовк.

— А знаєш, Ганнусю, — промовила сестра Прися,—тобі випадає чергувати під Великдень. Я підрахувала...

Прися засміялася, радіючи з своєї вигадки. До великодня ще лишалося більш як чотири тижні.

— Яка різниця?—запитав фершал. — Чи під великдень хворі не так мордуватимуться, чи не доведеться каляти руки їхнім потом?

Одарка Калинівна з острахом подивилась на фершала. Вона ще виразніше відчула, як важко їй жити з цими людьми, але розрадила себе тим, що Христос ніс куди важчий хрест.

Сестра Прися кидала кульки з хліба в Антося, а той рішуче не вважав на те.

— Антосю,—примхливо гукнула вона,—я тебе не люблю. Ти не хочеш гратися зі мною.

— Я ні з ким не граюся,—відповів хлопчик та поважно глянув на Прися.

Та тільки тепер помітила, що очі в Антося холодні й блискучі, як лід, так само, як і в його матери.

Коли скінчили обідати, Антося поцілував матері руку, взяв свій ціпочок і подався до саду. Прися знала, що він принесе звідти матері квіток.

Сестру Одарку Калинівну, як і завжди, боляче вразило, що хлопчик не перехрестився після обіду.

— Що буде з його?—гадала вона.—Що може бути з хлопця, в якому з дитинства не пробуджено бога?

Проте, після їжі христилася сама Одарка Калинівна.

Над вечір повернувся запарошений лікар. Він пройшов у свою кімнату й побачив на столі свіжий жмут квіток.

Лікар понюхав його, і в груди, засмічені пилом та випаринами хвороб, поллялись свіжі, бадьорі струмки. Повні легені набрав він ще раз, і голова йому закрутилася від запашности.

Він поклав квіти й закурив. Потім покликав покоївку та сказав їй:

— Заберіть звідци ці квіти.

Покоївка взяла їх; лікар умився та наробив на завтра півсотні цигарок. Час уже йти на вечірню візитацію.

На подвір'ї його перестрінула сестра Прися й ображеним тоном промовила:

— Йосипе Мартиновичу, я нарвала вам квіток, в ви звеліли їх прибрати... Хіба-ж так поводиться з подарунками?

Покоївка вже встигла її повідомити про долю квіток.

Лікар спинився.

— Я не хотів образити вас,—відповів він.— Але я не люблю підмальовувати життя. Слабодушність це.

Сестра Прися була здивована.

— Чудна людина,—подумала вона про лікаря.

Так само гадали й селяни, коли лікар одмовлявся брати гроші та крашанки за лікування.

Сестра Прися пішла у сад до альтанки, облямованої жовтою акацією. Там її, як і що-вечора, чекали. На порозі альтанки сидів начальник най-

ближчої залізничної станції. Він що-вечора приївдив сюди велосипедом.

Коли Прися підійшла й засміялася, з альтанки вийшла решта—вчитель місцевої школи, три меткі гімназисти та похмурий вихованець хемічного технікуму. Це був увесь чоловічий комплект сільською інтелігенції.

Начальник станції та вчитель ураз підхопили Прісю під руки й подалися до річки.

Юнацтво йшло ззаду. Техник, як гармата, бухав важкими дотепами, а гімназисти підхоплювали їх і розлягалися реготом.

На одній стежці саду товариство здибало сестру Ганнусю з сином.

Вони тут гуляли, бо Антось мусів полюбити ніч, що накладає на людей сірі непрозорі личини. Товариство мовчки їх привітало.

— Бачили—Гектор і Андромаха?—суворо сказав техник, коли вони одійшли з гони.

Гімназисти зареготали.

— Тіточко Прісю, скільки їй років?—спитав один з їх.

— Двадцять два,—крикнула Прися й засміялася.

Начальник станції й учитель, кожний зокрема, палко притискував її руку до своїх грудей. Це було таки приємно. Крім того, вони дивились на неї очима, де захована була незвичайна суміш покори й нахабства.

Прісі було легко й весело йти, і вона радісно виставляла груди вперед.

Гімназисти уважно обгорювали справу про сестру Ганнусю. Вони знали, що Антось їй незаконний син, та дивувались, чому вона не пристає до їхнього гурту. Здається-ж, молода й непогана.

Коли вони сіли, начальник станції дужим рухом штовхнув човна, і той тихо посунувся по темній поверхні.

Гімназисти тулились до сестри Прісі, мов за браком місця, користуючись з того, що вчитель громадив, а начальник станції керував човном.

— Слухайте, соловейко!—крикнула Пріся.

Учитель перестав громадити, і всі слухали соловейка. Той високо підкидав свій пружний голос, і, коли він зникав у височині, чути було, як бренть мелодія по скелях та лунає гаями.

Сестра Пріся нервово засміялася, несвідомо відповідаючи на ці жагучі, прикличні звуки. Човен сунувся нечутно далі слідом за своєю куценською тівню.

Наступну добу чергувала сестра Ганнуся. Коли вона роздавала хворим ліки, з нею ходив у біленькому халатці Антось. Мати брала його в покої, щоб він задалекогоді призвичаювався спокійно бачити людські страждання.

О дванадцятій годині сконав червоноармієць. Худий і довгий, він простягся на ліжку.

Явтух Куленко зміряв його мотузкою двічі, щоб не помилитись, та загадав своєму дядькові Микиті викопати яму на кладовищі. Потім він почав збивати труну з обапелів.

Коли незграбна труна була готова, Явтух запряг воли, якими звичайно возив воду, і потяг її до бараку.

— А ну, брязкотухи, допоможіть нести!—звернувся він до покоївок.

Ті-ж огинались; їх найбільше лякало, що мрець з обличчя був цілком зелений.

— Маніжниці,—зневажливо промовив Явтух.

Він узяв мерця в обійми й одніс до труни.

Сестра Одарка Калинівна ще звечора нагадала лікареві, що треба до червоноармійця попа.

— Дарма,—відповів лікар і пішов до себе в кімнату.

Сестра Одарка Калинівна почала боляче відчувати самотність своїх поглядів.

Врешті, воли доплуганились до кладовища, і Явтух побачив, що дядько його ще не скінчив ями.

— Еге...—невдоволено мугикнув він.

— А куди йому поспішати?—спитав дядько Микита.

Він устроїв лопату в землю й поволі розігнув спину.

— Не вкопаш,—сказав він.—Земля, як дерево... Так, хлопче, як подме ще такий,—будемо ми на зиму рукава в камізелки ремигати.

Дядька Микиту турбував східній вітер і суша, яку він нагонив. Дощу не було; що зійшло по степах, те нивнуло, а що не зійшло, те й не сходило.

— Коли так,—обізвався Явтух,—я піду собі пужално виріжу. Старе геть-чисто побилосся.

Дядько Микита докопав яму й сів на краю її закурити.

Явтух вистругав собі пужално.

— Давайте ховати чи що? — запропонував дядько Микита, сплюнувши недокурка в яму.

Двома ліньками спустили ящика на дно, швидко загорнули та вталували над ним землю.

— Без хреста?—спитав дядько Микита, вилізаючи на тачку.

— Гей,—крикнув Явтух, не дочувши його питання.

Червоноармієць лишився ззаду.

Ввечері сестра Одарка Калинівна не виходила з своєї кімнати. Замкнувши на ключ двері, вона завішувала хусткою вікно й запалювала перед образом лампадку.

Вона пригадувала всі образи, що їх терпів бог од людей, з якими вона жила, і ще яскравіш повставали перед нею їхні вчинки і глум. Жагучий порив молитись за цих божевільних, грішних людей охоплював її, і вона вищала, вищавшись.

Спинившись на місці, сестра прислухалась, як змовниця, і, запевнившись тиші й темряви, йшла до кволого вогника та раптом падала перед ним навколішки.

Кілька хвилин вона мовчала в захопленні; потім з уст її виривались слова моління. Вони хапливим шепотом летіли на вогник, як метелики, і, чіпляючись одне за одне, зливались у тендітний, тремтячий звук. Іноді цей звук рвався, як нитка у прядці, а в тиші приглушено падало ниць людське тіло й лежало долі без думок і руху, без прохання й подяки. Поволі виростало воно потім з темряви на полохливе світло, а напружені очі довго і вперто вдивлялись у невиразне обличчя Христа з таємною надією, що оживе воно і засяє світлом.

Бог-же був мертвий, і не рухалась його піднесена рука. Тоді знову виривалась безкрая цівка слів і мовчки шурхало додолу підняте вірою тіло.

Голос молільниці міцнішав і з благального шепотіння робився настирливим і рішучим. Вона не прохала вже; вона умовляла бога, радила навіть.

Врешті, вичерпувались усі молитви, що вичені були довгими роками, а загадковий бог вимагав ще слів благання й любови.

Тоді жінка починала вимовляти слова без зв'язку й змісту, і всі вони безслідно горіли на хисткому вогнику лампадки.

А бог таки не рухався; від благання не здригнулись його уста й од віри не жажнулись очі.

Час минав; у бараці давно вже повечеряли й погасили світло. Сміх сестри Прісі сплутувався в солов'їними співами понад річкою.

Одарка Калинівна ще переконувала бога, щоб той простив і забув гріхи людей. Та мліло її тіло й вона не здолала вже триматись навколішках. Жінка кволо сідала на підлогу та витягувала перед себе руки, не наважуючись підвести голову.

Вона тепер повторювала тільки одне слово, вкладаючи в нього решту сил і сподівання:

— Прости... Прости.

Після безвільно падали руки на неприємне обличчя й усе тіло незграбно хилилось на підлогу.

Так лежала сестра Одарка Калинівна, виснажена й нікчемна, перед жорстоким Нареченим.

Днями, вільними від чергувань, сестри Пріся і Ганнуса не виходили з саду. Тут вони в холодку дубів ховались від східнього вітру, що звідусіль висмоктував вогкість і закидав її далеко геть.

— Ганнусю, подивись, чи нікого немає?—питала Пріся, швидко розстібала свою легеньку блузку і знесилено лягала на траву.

— Яка спека... більше, ніж літом...—шепотіла вона.

Їй здавалось, що від спеки й суші її тіло розлазить, і зв'язок між частинами його тра-

тяться безповоротно; навіть бою серця не чути було серед палкої тиші.

З боку річки надійшов до їх босий Антось з ціпочком в руках. Він здійняв свій капелюх і сів біля матери.

— Спека,—сказав він.—Я купався допіру, але не пособляє.

Всі замовкли та слухали, як вітер рве угорі вив'ялене гілля.

Але до Прісі раптом повернулась бадьорість. Вона підвелася з трави і засміялась, ще більш розгортаючи блузку. Волосся їй розпатлалось і пасмами падало на плечі й чоло.

Ганнуса й Антось здивувались з її сміху, бо вдень ніхто не сміявся. Розм'якли люди ховались по закутках і тільки потреба вигонила їх, напівсонних, під сонце.

Пріся схопила Ганнусину руку та, сміючись, казала:

— Як це смішно! Коли-б ти бачила його в ту хвилину... Обличчя таке дике... каже—кохаю. Тільки це й каже.

Очі Ганнусі блиснули. Вона осмикнула Антосеві сорочку й відмовила:

— Що-ж... мені теж так казали, мене теж кохали.

Холодом війнули ці слова на Прісю, і вона зібгалась, як від страшної образи. З острахом дивилась вона на спокійну Ганнусю, якій Антось поклав на коліна голову.

Через хвилину вона впевнено відповіла:

— Не вірю тобі...

Ганнуса знизнула плечима. Вони знову змовкли, а вітер кублився вгорі, як великий неспокійний птах.

Пріся впорядкувала своє волосся та, знову весела й пружна, запропонувала:

— Давай співати!..

Ганнуся стріпнулась і полохливо перепитала:
— Співати? Так... Я сама хотіла..

Вона схилилась на лікоть, щоб зручніше було співати.

Пріся почала.

Пісні були сумні й глибокі, як прірви. В них здебільшого говорилось про українських козаків, що або не знаходили своєї долі, або знаходили її в неприємному вигляді власної голови, напштрикнутої на чужоземний спис.

Зосереджено гаптували два жіночі голоси тонку й повільну мелодію та пускали її летіти за вітром.

Співаючи, Пріся вдивлялась у очі Ганнусині й бачила, як там тане лід під сльозми.

Тоді Прісі зробилося лячно: вона боялась побачити, як сльози Ганнусині потечуть по щоках та впадуть на голову нерухомого Антося. Вона раптом запропонувала:

— Давай іншої... веселої.

Та Ганнуся хутко підвелася і шепнула:

— Ні, годі, годі вже...

Вона пішла до кімнати, лишаючи Прісю, і Антося поволі пішов за нею. Багато разів уже давала Ганнуся собі слово не співати, а ніколи не здолала втриматись перед принадою силою пісень.

В кімнаті Ганнуся сіла на стілець біля вікна та взяла Антося собі на руки. Міцно притискувала вона його до себе, мов-би хто хотів його від неї відняти, і так довго сиділи вони, мати й дитина, з єдиним почуттям своєї окремішности.

Покоївки чекали того часу, коли лікар, врешті, зверне увагу на фершалову поведінку. Той став зникати після вечірньої візитації на цілу ніч, иноді спізнявся і на ранкову, а иноді повертався тільки в обідню пору. Правда він завсіди приносив повний кошик риби, і всі знали, що він цілу ніч ловив її.

Але лікар не вважав на те й не дивувався, коли візитацію йому доводилось робити тільки з сестрою-жалібницею.

Одного-ж разу, лишившись з фершалом на самоті у черговій кімнаті, лікар запитав:

— Ви, може, поспішаєте куди?

Фершал зніяковів, але погляд лікаря, завсіди сірий і мертвий, тепер засвітився спокійним вогником.

— Правда...—відповів фершал, — мене чекає човен, щоб їхати на Загірню Косу.

Лікар підійшов до його ближче й промовив:

— Я вас не тримаю... я розумію...

Він одійшов до вікна і став дивитись на село.

— Я розумію,—раптом додав він,—кожний має собі своє...

Візитація почалася, але фершал не був на ній присутній. Він поспішив до річки, щоб переїхати на косу.

Там він пройшов до куреня рибалок. Всі вони лежали круг вогнища, на якому варилась литвинська каша.

— Вечір добрий,—промовив фершал.

Ніхто не ворухнувся. Тільки той, що варив кашу, поволі підвів своє заросле обличчя та відповів за всіх:

— Вечір добрий.

Фершал теж мовчки ліг коло вогнища.

Після вечері всі молились на схід, і кожний молився своєму богові: у дужих душею і бог був грізний та потужний, в кволих був бог добрий і м'який.

Потім взялися до праці. Фершал і рибалка Охрім поїхали ставити перемети біля Дівочої Затоки.

Охрім розповідав про своє життя, мірно коливаючи веслами:

— Цілісіньку зиму, як у пеклі,—казав він.— Сварки, сусіди, гості... Я не соромлюся вам признатись—мене жінка б'є. Я двома пальцями задушити її можу, а вона мене б'є. Бо я не можу битись... я нікого не бив.

Фершал сидів на кермі та, слухаючи, вдивлявся в далечінь пологих степів.

Охрім казав далі:

— Вона лає мене за те, що не хочу хазяїнувати. А як я можу різати плугами землю, коли знаю, що вона мовчки стогне під ногами тисячі людей?

Рибалка захитав головою й витяг весла з кочаток. Уже наближались вони до Дівочої Затоки і можна було не громадити.

— А вона цього не втне,—розповідав Охрім,—бо звикла, що землю всі штовхають ногами. Вона не плюне на долівку, а на землю плює. А як-же їй, всіма обплюваній!? Ну, й сваримосся... А я день-у-день чекаю, поки розтануть сніги, щоб податися жити на косу. І живу...

Охрім подивився навкруги. Зорі спускались на дно річки, як подарунки неба.

Фершал уже розгортав перемети.

Ніч, коли сестра Пріся віддалася начальникові станції, була скляна й нерухома. Здавалось, дерева застигли в камінь і дихати було важко, мов повітря розвіялось пилом по вулицях. Квіти акації повними гронами падали на землю, знесиливши з тиші та своєї запашности. Так само, як і в денну спеку, тіло розкладалось у беззв'язкову масу, і скрізь панувала радість притоми й знесилення.

Захоплена цією радістю, Пріся гадала, пригортаючись до коханого:

— Досі я важко відчувала пружність грудей і не знала щастя мати їх розталими від пестощів.

Коли начальник станції, приголомшений сухим повітрям і коханням, добився до своєї хати, на платформі його перестрінула ліхтарникова дочка.

Та що-вечора до глибокої ночі самотньо блукала по платформі, бо інтелігентних юнаків бракувало, а сільськими вона гербувала.

— Ну, хто виграв?—запитала вона.

Начальник станції запевняв усіх, що він їздить вечорами до вчителя гуляти в префєванс.

— Ми,—відповів начальник станції і спинився на хвилину—його здивував звук людської мови.

Мешкання його було з чотирьох кімнат, але дві ніколи не одмикалися, бо були непотрібні.

Начальник станції сів біля столу та видобув з шухлядки записну книжку: „Порадник залізничника на рік 1910“. Цю книжку він придбав ще на початку своєї залізничної кар'єри, але й досі там нічого не записав.

Сьогодні-ж скоїлось щось таке, що треба було відбити навіки. Принаймні, начальник станції

був твердо того певний. Він розгорнув книжку на першій сторінці й написав:

Квітня 3-го дня. Вночі я

Далі він не міг висловити того, що таке яще й велике стояло перед очима. Він закреслив усе та написав знову:

Квітня 3-го дня. Вночі Пріся і я

Він здивовано помітив, що всі потрібні слова зникли, а лишилися тільки цілком нікчемні.

Зненацька він схилив голову й заснув.

Дочка-ж ліхтарника ще довго нікала коло станції, одна серед будинків, дерев та залізних смуг.

Тії ночі чергувала сестра Ганнуся. У покоях було тихо; хворі не стогнали і не метушилися у гарячці. Вони, як запоморочені, повитягалися на ліжках, без сну й без руху. З вечора вони хвилювались, прохали розчинити всі вікна, прохали кислої води, а потім застигли, як риби на піску.

Сестра Ганнуся стояла біля вікна й дивилась туди, де по степах конала спрагла земля. Вдень вітер хапав пил та грудки, люто кидав їх на паростки хліба, рвав, розкидав і сам розсипався.

Ганнуся не здолала більше триматись на ногах і лягла. Сон не приходив, хоч з утоми не можна було ворухнути пальцем.

Сестра лежала з розплющеними очима, а бачила тільки важкий, виснажливий дим, що, здавалось, заповнив кімнату.

Вона не помітила, як згасла свічка, і місяць крізь гущавину дерев блискучими трісочками розсипався на підлозі.

Раптом у кімнаті зашуміло, загуркотіло й війнуло холодом.

Сестра Ганнуся схопилась—надворі полосонув дощ.

На другий вечір учитель сільської школи простував до бараку. Надворі було вогко й легко, трохи холоднувато після ранкового дощу.

Шляхом він перестрінув трьох гімназистів та техника, що вже вертали додому.

— Чого ви так рано?—здивувався учитель.

— Годі вже ходити, — відповів техник басом.—Справа безнадійна.

Гімназисти були сумні й мовчали.

— В чому-ж річ?—спитав учитель.

Техник раптом зробився гострий і розлютований.

— Річ у тім, що треба було-б вам бачити, як вони кинулись одне до одного сьогодні! З нами вона навіть привітатись забула.

— Це просто неввічливо,—додав один з гімназистів.

Всі скупчились, стали близько один до одного, як одна щільно з'єднана родина ображених і лукаво обдурених у своїх сподіваннях людей.

— Так ви підете туди ще?—питав техник у вчителя.—Ми постановили бойкотувати її. Це-ж свинство—не привітатись.

Учитель стояв блідий і неприродньо витягнутий.

— Ні, я не піду туди,—сказав він.—Я піду на беріг попитати риби.

Юнаки пішли геть. Кожний з них не міг примиритись з тим, що він так жорстоко і нахабно обдурений.

А вчитель підтюпцем подався до саду; щось підказувало йому, що там він знайде Прісю та її коханця.

— Хоч подивлюся на їх,—гарячково думав він,—хоч ударю його, хоч крикну їй щось образливе.

В садку його опанував страх і сором. Він спинився й поволі пішов назад до школи. В одну мить він знесилив і йшов, хитаючись, з байдужою посмішкою на обличчі.

Коло школи він опам'ятався. Спокійно одімкнув дверину, пройшов через класу у свою кімнату і сів на ліжку.

Він почав потроху розуміти, що Прися з'явилась тут через пошесть, через зойки людського болю і смерть. І всі вони там, у бараці, існують тільки з лиха людського та прокляття.

Сестра Прися цілими днями ходила восережжена, і сміх її вже не турбував ані саду, ані будинку, де жив увесь медичний персонал.

Тільки в бараці днями чергувань до Присі верталось її дитяче недбальство та нестримана ласкавість, що чарівно полегшувало найтяжчі муки. Легко ходила вона по покоях, як коханка нахилилась над хворим і з очей бачила, чого той бажає. З невідробленою ширістю метушилась вона, щоб допомогти озвірілій із болю людині.

Сестра Ганнуса зовсім не розлучалася з сином. Разом вони ходили по степу, збираючи квітки, разом чергувалися біля хворих. Здавалось, вони мали таємницю від усіх, що зв'язала їх навіки.

Увечері вони гуляли по саду та сходили на гору, з якої видно було село і степ. Тут вони сідали на купі дивого каменю й лишались до півночі.

Земля, відроджена щедрим дощем, парувала, і над нею повставали теплі пахощі. Під їхнім впливом зникали думки, а байдужість обхоплювала тіло та колисала його, як на гойдалці.

Антось сказав матері:

— Мамо, сьогодні Одарка Калинівна знову говорила мені про бога. Я проходив повз барак, і вона мене спинила... Казала, як я мучитимусь після смерті, коли не молитимусь богіві..

Сестра Ганнуся збентежилась.

— Що-ж ти їй на це?

— Я сказав, що не хочу молитися. Вона образилась... Адже-ж ти казала, що коли-б бог і був, то люди б мали катувати його в репті, а не він людей. Проте, його й зовсім немає.

Сестра Ганнуся відхнула.

— Так, сину,—сказала вона,—бога немає; то кволі люди вигадали його, щоб була ще одна надія.

Якось сталося так, що дід Якимець, нічний церковний сторож, зробився єдиним приятелем сільського вчителя. Скоїлося це без балачок, непомітно й одразу.

Прокидався дід Якимець о восьмій годині вечора і зразу-ж готував учителеві самовара. Разом вони сідали пити чай; випивали мовчки по дві шклянки кожний.

Потім дід Якимець видобував з кешені газету: „Комуніст“, орган губпаркому К. П. (б.)У.,—одшматував клапоть та крутив величезну своїм розміром цигарку.

— Може вже вікониці зачиняти?—запитував він.

— Авже-ж,—відповідав учитель і починав запалювати каганця.

Коли вікониці були зачинені, учитель добував із скрині скрипку й ноти, клав їх на стіл та присував ближче каганець.

Дід Якимець сів на лавочку в найтемнішому кутку й застигав у темну чудернацьку скибу.

Учитель брав скрипку до плеча й клав смик на струни. Звук виринав густо-шовковий, та враз обривався, як акробат з високої трапеції.

— Діду, — звертався вчитель до сторожа. — Я що-вечора прохаю, щоб ви не дивились на моє обличчя, коли я граю. А ви...

— Не буду більше, — шепотів зляканий дід. — Я дивитимусь у землю...

Учитель грав. Спочатку він дивився на ноти, а потім забував їх перегортати та починав грати те, що, здавалось йому, він чув давно... може, ще в дитинстві, коли батьки брали його з собою ночувати в степи.

Потім перед ним у яскравих фарбах з'являвся барак і все, що там стогнало й катувалось. Безкрайньою валкою сунулись перед ним юрби людей з підтятими думками та розкрайним тілом, а він, як найнятий музикант, komponував їм величній марш *Funèbre*.

Дід сидів у кутку, скоцюрбившись, з примурженими очима; ніби він не встиг приготуватися до хвилі звуків, і вона захлиснула його несподівано. Дід сидів геть розгублений та почував, як звуки великими клинами вриваються в його тіло і трощать його на шмаття.

Учитель кінчав. Він ще стояв нерухомо, і смик лежав на струнах. Але звуків більш не було.

Дід Якимець підводився і йшов до дверей. Там він спинявся і казав учителеві:

— Я, як пас громадську череду, так у мене була сопілка... Тоді я теж грав... корови пасуться було, а я граю сам собі.

У сінях сторож брав цінка та плентався до церкви заснулим селом.

Дід жив уночі, коли всі спали; а вдень, коли всі жили, дід спав, і ніколи не снилося йому сонце.

Сестра Пріся якось увечері попросила Ганнусю:

— Ганнусю, дозволь мені якийсь час почувати з тобою разом. Останні ночі я кепсько сплю... Я боюся чогось і все думаю...

— Будь ласка,—відповіла Ганнуся. — Антось може спати зі мною на одному ліжку.

Тієї-ж ночі Пріся розбудила Ганнусю. Пріся була перелякана й сорочка на ній тремтіла.

— Ганнусю,—просила вона,—дай мені бром або морфію... Мені все сниться, що я падаю... В той час, коли я маю вдаритись, прокидаюсь, і в мене болить усе тіло...

Сестра Ганнуся встала й одхилила вікно.

— Свіже повітря заспокоїть тебе краще од брому,—сказала вона.

Пріся сіла біля вікна.

— Як приємно, — промовила вона,—і... соромно. Здається, то не вітрець, а хтось живий торкається тіла та задумливо пестить його.

Пріся здригнула й швидко накинула на себе хустку.

— Ганнусю,—казала вона.—Яка велика влада ночі над моєю душею і тілом. Ввечері, коли приходить він, я не можу боронитись проти його слів, бо він каже те, що має ніч... Коли-ж він іде од мене, ти стаєш переді мною, і твої заморожені очі враз розвіюють усі слова його... Я знаю, що прийде час, коли він покине мене...

Прися замовкла, ніби чекаючи відповіді, але Ганнуса мовчала, схилившись на спинку ліжка.

— Або ще гірше—ми одружимося, як він намовляє, і будемо жити на маленькій станції, де в добу проходить два потяги... там будуть мимо сунутись люди, а я навіки спинюся. А занепаде-ж врешті кохання, а я таки житиму, здатна тільки варити борщ та ночувати з чужою мені людиною... О, який сором це шлюбне життя!

Прися схопила Ганнусині руки і стиснула їх.

— Ганнусю, ти мусиш мені допомогти визволитись з-під влади ночі; я не хочу чути його слів...

Ганнуса хитнула головою.

— Я допоможу тобі,—шепнула вона.

Прися встала і нахилилась до неї...

— А то... страшно?—спитала вона, вказуючи на Антося, що спав.

— Ні,—відповіла Ганнуса.

Обом їм не хотілося спати. Вони сіли поруч на ліжку і розмовляли без кінця. Прися розповідала про своє дитинство і батьків, а Ганнуса згадала, як той, Антосів батько, вийняв з неї молоду душу і роздушив.

День-у-день переконувалась сестра Одарка Калинівна, що бог прокляв тих людей, з якими їй доводиться жити. Вона зрозуміла, що не хоче бог їх простити і молитись за них даремно.

Здибаючись з ними, вона трималась їх осторонь та гадала:

— Я молилась за вас до безтями. Бог великий не почув мене, бо він прокляв вас і нащадків ваших. Ви ще жахнетесь його гніву, прокляті від бога.

Вдень вона збирала квіти та запашні трави і розкидала їх по кімнаті. Кожний куточок квітчала вона і сплела на образ Христа великий вінок з колючої шипшини.

Вечорами вона не молилася вже, навіть не запалювала лампадки; вона тільки казала, повернувшись обличчям до Христа:

— Дякую тобі, боже. Мені нічого не потрібно.

Потім вона сідала на стілець і почувала, як утворюється надслівний зв'язок між нею і божеством; вона почувала, що стає часткою його великої волі і думок.

Що-вечора міцнішав цей зв'язок і де-далі, то вільніше розумілася Одарка Калинівна з богом. Він, уквітчаний тернами, одкривав їй свої затаєні плани і радився з нею в кімнаті, закиданий квітками та пахощами степів.

Сестра Пріся не одходила ані на крок од Ганнусі, і начальник станції мусів іти з ними обома й Антосем до річки.

Начальник станції був невдоволений і не розумів Прісиної поведінки. Та взялася рука за руку з Ганнусею і перед тим, як сказати що, так дивилась на неї, ніби прохала дозволу говорити.

Мовчки подивились вони на холоднувату просторінь річки та на легенький місток, що місяць перекинув між двома берегами.

Коли вернулися назад до бараку, сестра Пріся попрощалась, щоб разом з Ганнусею іти до кімнати.

— Сестро Прісю, — сказав тоді начальник станції. — Мені треба де-що сказати вам наодинці.

Прися щільніше притулилась до Ганнусі, котіла щось одмовити, а потім швидко подалася геть, зовсім звисившись на Ганнусину руку.

— Чого-ж мені боляче?—питала вона. — Я-ж сама хотіла й розбила...

— Це мине,—сказала Ганнуся.

— Прісю, оце все?—гукнув їй навздогін начальник станції.

Йому ніхто не відповів.

Він тоді сів на велосипеда й посунув на станцію. На платформі, як звичайно, гуляла ліхтарникова дочка; вона привіталась з ним, і він хитнув їй головою. В кімнаті він запалив світло й знайшов свою записну книжку. Довго він вдивлявся у написані там слова:

Квітня 3-го дня. Вночі Прися й я

Одну хвилю серце йому підкотилось до горла, і він схопився, щоб бігти з цією книжкою до бараку та крикнути там:

— Прися моя! Ось документ!

Та він заховав книжку; він зрозумів, що кохання промчало повз його, як потяг, і зникло ген, як і всі потяги, що проходили коло його станції.

Сестра Ганнуся чергувала під велидень, як і напроорокувала колись Прися. До церкви з медичного персоналу не пішов ніхто. Притомлена Прися спала, бо останній час по охоті чергувала по двоє суток вряд то за Ганнусю, що блукала скрізь з сином, то за Одарку Калинівну, що замикалась у кімнаті. Лікар робив цигарки, бо дедалі, то курив їх більше, а фершала зовсім не було в бараці: він добув у лікаря двоохмісячну

відпустеу, ніби з приводу гострого недокрів'я, і зовсім перебрався на Загірню Косу.

Одарка Калинівна теж лишилася вдома.

— Чого маю я йти до церкви?—гадала вона. —Адже-ж Великий Наречений прийде сам до мене в кімнату.

Лікар уже налагодився спати, коли його покликано в барак до хворого. Він узув черевики і пішов; коло ліжка сестра Ганнуся марно силкувалась заспокоїти хворого.

— А!—крикнув хворий, забачивши лікаря.— Ось і він. Я тут мучусь, спрага мене пече... Полекшіть мої муки! Ви-ж лікар!

Лікар сів біля нього на дзиглику й байдуже подивився на записану температуру.

— Нащо-ж мене везли з дому до бараку? — питав хворий.—Всі думали: тут учений лікар пособить. Краще-б я дома помер...

Хворий кричав. Слова його ляскали по мурах і гинули між ними.

— О, як-би я видужав хоч на годину! Порізав-би всіх лікарів. Я-б умився їхньою розумною кров'ю. Я-б помацав рукою їхній учений мозок...

Раптом він упав на подушки та, протягаючи руки до лікаря, зашепотів:

— Дайте чогось, щоб не пекло хвилину, благаю вас... я руки ваші цілуватиму... нема сил терпіти... дайте...

Лікар підвівся.

— Морфію... десять крапель,—мляво промовив він і посунув до себе в кімнату. Роздягнувшись, він закурив.

— А що, як не стане враз пошести та хвороб?—запала йому в голову несподівана думка.— Як-же я тоді?..

Він засміявся. Дурниці. Пошесть завсіди буде, як не на Україні, то в Китаю або ще десь.

Хворий у бараці солодко заснув. Сестра Ганнуся пройшла покоями—все було тихо. В бараці лишилась тільки одна покоївка, та й та була сердита, як гадюка, бо всі її подруги, будши релігійні, подалися христосуватись до церкви, дарма, що христосувались були що-ночи і без Христа.

Сестра Ганнуся вийшла на повітря і спинилась, схилившись на двері. Раптом з села залунали великодні дзвони.

Але воскреслий бог не прийшов у барак, і сестра Ганнуся стояла перед ним, як самотній дозорець на варті страждання.

1920.

С М Е Р Т Ь.

Вечір. Напівтемна велика кімната. В обставинах безладдя. Просто—двері, набік—теж. На авансцені—ліжко, неприсунуте до стінки; на йому лежить хворий Чоловік. Коло ліжка на одному стільці стоять ліки, шклянки й горить свічка; на другому стільці сидить Жінка. На її вродливому обличчю—збентеження й туга. Чорпе волосся неохайно прибране, а на кофточці з високим коміром де-де непозастібвані гудзики. У Чоловіка надвичайно рухливе обличчя. Він хвилюється й обличчя що-раз змінюється. Худий, знеможений довгою хворобою.

Жінка. З ласкавим проханням. Час уже ліків захити.

Чоловік. Обличчя його пересмикується злобою. Говорить хрипуче. Не хочу. Не допоможе. Пив уже.

Жінка. М'яко. Як знаєш. Тільки не хвилюйся. Це тобі шкодить. Лежи спокійно. Хочеш, я тобі розкажу казку?

Чоловік. З огидою. Не хочу казки. Я конаю—до чого тут казка?

Жінка. Винувато посміхається. Ти не помреш. Лікар сказав, що ти одужаєш. Тільки-б не хвилювався.

Чоловік. Слухає її. Знаю, що помру. Чую, що помру. До Жінки. Слухай! слухай! Як я страждаю! Не того, що жити хочу, а того, що не знаю. Нічого не знаю... Раптом підводиться, хапає Жінку за руку. Скажи, що там, за рисою, що межує життя від смерти?

Жінка. Злякано мовчить.

Чоловік. Робить поривчасті рухи руками. Скажи-ж мені, чи правдиві були мої думки про те, що бога немає? А що, як померши, я побачу його, всесвітлого і всемогутнього? Який жах—побачити бога, в якого не вірив і з якого сміявся! Ооо! Падає на ліжко, заломлює руки й стогне.

Жінка. Плаче. Ти загубиш себе! Не хвилюйся!

Чоловік. Не зважає на неї. Говорить до себе. Ну, хай так. Хай бога немає. Що-ж тоді? Яка нісенітниця—нічого не почувати, не бачити, не знати! Ой, я боюся цієї холодної темряви небуття! Обличчя його блідне й витягується. Він нервово ворухить ногами під ковдрою.

Жінка. Плаче. Ти не думай про це. Я розкажу тобі казку.

Чоловік. З одчаєм. Немає сили стримати мозок. У, проклятий! Мені жар знесилює тіло, а він так ясно працює! Мене всього мороз скував залізною кліткою, тіло мєє вже непритомніє, а мозок, рясніш, ніж коли, плодить думки. О, як би вирвати його, вирвати з голови! Тискає голову руками.

Жінка. Одводить його руки від голови. Заспокойся ради самого себе! Слухай, я казку гарну знаю.. Будеш слухати?

Чоловік. Знесилено й безвільно. Добре. Я слухаю.

Жінка. Радісно витирає сльози. Ось казка. У чудовому далекому гаю, густому, як хмари, оселився юнак з своєю милою. Сюди вони прийшли з галасливих неспокійних міст, де стук машини та гук юрби заважав їхньому...

Чоловік. Раптом стискає кулаки й з ненавистю на обличчі кричить страшним хрипучим голосом. А, проклятий, злодійський мозок! Мучиш мене? Я

проклинаю і ненавижу тебе так, як колись любив і вклонявся тобі!

Жінка. Стурбовано. Чого ти? Ти не хочеш казки? Чи я не вмію розказати?

Чоловік. Говорить тихше, з жорстокою тугою. Усе-б віддав, аби зомліти перед смертю. Щоб не почувати, як вилетить останній подих, як в-останнє кинеться серце. Ой, хоч-би не знати своєї останньої думки! До Жінки. Ти зрозумій, що для мене значить: „в-останнє“. Це значить, що після я або скам'янію перед великим обличчям бога, або буду ніщо... Я боюся останнього! Хоч-би зомліти! Клич лікаря! Хай він дасть мені чогось, щоб я зомлів!

Знесилений падає на подушки і заплющує очі. Жінка нахилилась над ним і пестить рукою йому волосся.

Жінка. Ніжно. Я продовжуватиму казку. Ти заснеш... Так вони оселились у далекому гаю, що до нього не діставались хвилі людського життя і там, на волі, серед величних степів та дзюрливих струмків ясним полум'ям пашило багаття їхнього кохання... Юнак був стрункий як тополя, і дужий, як дуб.

Чути здалеку дзвінкий удар метала об метал. За ним ним нові, що-раз ближчі. Чоловік починає кидатись по ліжку. Жінка нічого не чує й провадить казку.

Жінка. Його подруга була ніжна, як дощик, і гнучка, як лоза... Вона квітчала своє довге волосся квітками, що їй коханий приносив, повертаючись з полювання. Вона...

Чоловік. Несамовито кричить. Пече мене! Пече!

Він рве на собі сорочку, хапається за ліжку, корчить-ся й ламле руки. Жінка схоплюється з стільця й напружено нахилиється над хворим. Вона бачить, що Чо-

Л О В І К помирає, та не знає, що вдіяти. Хворий затих, витягується, руки його висять по боках, голова теж звисає з ліжка. **Ж і н к а** схиляється навколішки перед ліжком і кладе голову на труп.

В цю мить вся кімната, за винятком кутка, де лежить мрець, освітлюється яскравим світлом, передні двері широко розчиняються і під тихі згуки дизгармоничних мотивів, трохи пританцьовуючи, входить пишній кортеж **С м е р т и**. Вся челядь її, як юнаки, так і дівчата, в химерних убраннях, обсіпаних блискучими каміннями. **С м е р т ь**—молода жінка ніжної вроди з розпущеним розкішним волоссям. На ній рожеве убрання, легке й прозоре; біляве волосся оздоблене діяемою, а маленькі виточені ніжки взуті в рожеві черевички, застібнуті великими рубінами. Її несуть на червоному фотелю різаного дерева; над її головою два юнаки у такт музиці колихають широкі віяла. Фотель **С м е р т и** ставлять серед кімнати. Челядь шикуються з боків фотелю й пританцьовує далі під невидиму музику. Два юнаки з челяди надходять до ліжка й підводять **Ч о л о в і к а**, хоч тіло його лишається на ліжку. **Ж і н к а** стоїть навколішках, схиливши голову на труп, нічого не помітивши. Двійник **Ч о л о в і к а** в білизні. Юнаки ведуть здивованого **Ч о л о в і к а** до **С м е р т и**, вклоняються їй і зникають між челяддю.

Ч о л о в і к. Вражений. Хто ви, рожева, ніжна жінко?

С м е р т ь. Посміхається; голос має мелодійний і здається, він брентить здалеку. **Я смерть**.

Ч о л о в і к. Майже кричить. Ви — смерть! О, ні! Я не можу повірити. Ви жартуєте, чудова незнайомко!

С м е р т ь. Докірливо. Невже й ви були таким наївним, що повірили тим портретикам, де мене малюють кістляком з косою?

Ч о л о в і к. Захоплено. Ви — смерть! Смерть, якої я так боявся! Тепер я радий був-би двічі на день конати, аби тільки бачити вас! Потопа-

ти в морі ваших очей, не бажаючи порятунку, і може колись замінити кого з вашої челяди... А ми! О, як я сміюся зараз над людьми!

Смерть. Люди виявили досі мало дотепности. Але коли вони бачуть мене, вони робляться просто чарівними. Перш за все вони захожуються в мене! Це так утішно!

Чоловік. Переконаю. Ніхто не має права не закохатись у вас.

Смерть. Мрійно. Пригадую, один теолог цілу пасму волосся висмикнув собі з голови, коли мене побачив... А, взагалі, коли-б люди були дотепнішими, вони одразу догадались-б, що там, де є таємниче й загадкове,—неодмінно заплутана гарненька жінка.

Чоловік. З запалом. Кожне слово ваше—мудрість і музика. За самий звук вашого голосу можна померти без жалю,

Смерть. Сміється. Одначе, ви зовсім невлучно кажете компліменти. Коли-б ви сказали: „за самий звук вашого голосу можна жити“, — я може й оцінувала б свій голос.

Чоловік. Ох, пробачте, пробачте... Як багато людей повісилося-б, щоб потрапити в холодні обійми смерти... Дивиться на Смерть зачарованими очима.

Смерть. І так надто багато поривається до моїх обіймів. Вередливо. Життя нікого не може вдовольнити, бо воно ніякого роду. Хіба лише дітей. Я сама не перенешу вигляду цього гермофродиту і його челяди.

Чоловік. Кожне слово ваше—стріла і отрута. Як хотів-би я щочасно труїтись вашими губами.

Смерть. О, моя отрута не поверне вас до життя. Ніколи ви не почувете, як брянчать ржаві ланцюги страждання.

Чоловік. Подає їй руку, і **Смерть** легко сходє в фотель; беруться під-руки і йдуть до дверей. Перед ними челядь кидає квітки, за ними два юнаки у такт музиці, що не перестає тихо награвати дивгармоничні мотиви, мірно коливають віяла. Далі несуть порожній фотель **Смерти** та посувається вся челядь, трохи пританцьовуючи. Щойно **Смерть** та **Чоловік** виходять—гасне світло. Лише на стільці біля ліжка блимає свічка й освітлює **Жінку** навколішках перед трупом. В далечині поволі никне музика. Тиша.

1927.

З М І С Т.

	СТОР.
Передмова	5
Сонце сходить	10
Третя революція	22
Син	62
Військовий літун	89
Історія пані Івги	144
П'ятдесят верстов	151
Проблема хліба	156
Собака	170
В епідемічному бараці	184
Смерть	213

.

Ціна 1 карб. 25 коп.

СКЛАД ВИДАННЯ:
КНИГОСПІЛКА
Київ, ул. Короленка 46
Харків, Горяїнівськ. пр. 2
Одеса, ул. Ласаля 12